

891.99

U-49

5423
Մ-45

ՍՈՒՐԵՆ ՄԵԼԻՔԵԱՆ

Հիշատակ

ՀԱՅ ԿԱՄԱԻՈՐԻ ՅՈՒՇԵՐԻՑ

(Թարգմ. Գրան. ձեռագրից)

891.99
Մ-49

Թ. Ի. Ն. Ի. Ս.

Տպարան «ՄԱՄՈՒԼ», Լեւոն-Մելիքեան փ., № 22.

1917

591.99

5-47

6 NOV 2011

ՍՈՒՐԷՆ ՄԵԼԻՔԵԱՆ

ՀԱՅ ԿԱՄԱԻՈՐԻ
ՅՈՒՇԵՐԻՑ

1005
21241

Handwritten signature or mark

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Տպարան «ՄԱՄՈՒԼ», Լոբիս-Մելիքեան փ., № 22.

1917

ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

— Թող ամեն մարդ պատրաստ լինի. վաղը, առաջօրեան, մեկնում ենք:

Ուժեղ և հեղինակաւոր ձայնով արձակած այս հրամանը՝ ընդհանուր ցնծազին ուրախութեամբ ընդունեց մեր ընկերների կողմից: Ձմեռւայ այդ օրը, ամենքը հաւաքւած էին մի մեծ քարանսարայում, իրենց հրամանատարի շուրջը, որին պաշտում էին. և հիմա, որ մեկնելու էին, իւրաքանչիւրը ձեռնարկեց իր դրաղմունքին, ամեն մէկը վազեց՝ մեկնումի իր վերջին պատրաստութիւնները տեսնելու: Մէկը ճերմակեղէնն էր լւանում, ուրիշները վրանն էին ծալում, ձիերն էին բերում, մաքրում էին հրացանները, ոմանք իրենց խուրջիներն էին կապում, ուրիշները թամբերն էին կարգի բերում. և ամբողջ այդ աշխատանքը կատարւում էր հրամանատարի ուշադիր և բարեացակամ աչքի առաջ, որ յանձնարարութիւններ էր անում, խորհուրդներ էր տալիս՝ մէկից միւսի մօտ անցնելով, ցոյց

աւրով թէ ինչպէս պէտք է անել, սովորեցնելով
այն ամենը, ինչ նրան թելադրում էր իր երկա-
րամեայ կուլի և կեանքի փորձառութիւնը:

Վերջապէս պիտի մեկնէինք: Արդէն շատ
երկար սպասել էինք մեկնելու դէպի Իգդիւր:
Ռազմաբեմում գտնուող բանակի ընկերներին միա-
նալու անհամբերութիւնը մեզ խորասուզել էր
տենդագին սպասումի մէջ Մեր միջև կային
վիրաւորներ, որոնք նոր էին ապաքինւել. ու-
րիշներ դեռ նոր էին կամաւոր գրել և առաջին
անգամն էին կուլի դաշտերը ճանապարհուում. և
ամենքն էլ միակ ցանկութիւն, միակ շտապողա-
կանութիւն ունէին — կուլել թիւրքերի դէմ: Նո-
րեկներ միջև նկատուում էին՝ ամերիկահայեր,
ռումանահայեր, բուլղարահայեր, որոնք իրենց
գործից ու ծնողներից հեռացել էին՝ կամաւոր-
ական շարքերը մտնելու համար. Ֆրանսիայից,
Շվեյցարիայից, Պետրոգրադից ու Մոսկւայից
ուսանողներ, որոնք ինքնաբերաբար արձագանք
էին տւել կոչին, և ի մի խմբւած, սերտ միա-
ցած՝ գնում էին այնտեղ, դէպի հայրենիքը, որը
պէտք էր ազատել:

Յաջորդ օրը, որոշւած ժամին, ամեն մարդ
ոտքի վրայ էր. մի քանի ըուպէ յետոյ, արդէն
անցնում էինք գլխաւոր ծառուղիից դէպի ռազ-
մաճախատն առաջնորդող ճանապարհը: Դէս ու
դէն մի քանի կրպակներ բաց էին այս վաղ ժա-

մին, և դեռ ևս քնաթաթախ խանութպանը կըր-
պակի շէմքից «բարի երթ» էր մաղթում մեր յե-
տևից: Հազադէպ ճամբորդներ մօտենում էին
և մեր ձեռքը սեղմում. կարելի էր կռահել այն
հպարտութիւնը, որ նրանք զգում էին՝ դիտելով
իրենց կամաւորների գնացքը:

Արդէն դուրս էինք եկել ճանապարհի վրայ
և քաղաքի վերջին տների առաջից անցնում էինք,
երբ հանդիպեցինք մի պառաւ կնոջ, կըւած իր
տարիքի բեռն տակ, մի փոքրիկ աղջկայ ձեռ-
քից բռնած: Նրա հագուստից կարելի էր հաս-
կանալ, որ գաղթական է՝ Մշոյ շրջանից: Տես-
նելով զինւորներին, որոնք գնում էին դէպի իր
երկիրը, նա խաչակնքեց, և ընկճող վշտի դրոշ-
մը կըող այդ դէմքի բերնի անկիւնում, մի
փոքր, հազիւ նկատելի, ուրախ ժպիտ գծագը-
ւեց: Իսկ երեխան տեսնելով այդ զինւած ձիա-
ւորներին՝ վախեցաւ: Կարծեց, թէ սրանք էլ
նման են նրանց, որոնք եկան իրենց գիւղն ու
սպանեցին իր մայրիկին:

— Մի վախնա, լաօ, մի լա. սրանք մերն
են, մեր կամաւորները, ասաց պառաւ կինը.
չըս գինայ, նրանք ազատեցին տատիդ և շաքար
տւին քեզ:

Արևը մայր էր մտնում, երբ Իգդիւրի առա-
ջին աղօտ լոյսերն երևացին:

Ձիւն է գալիս: Ձիերը մեծ դժւարութեամբ են առաջանում ձիւնապատ գետնի վրայ: Ամեն ինչ լուռ է, կասես՝ երկիրը մեռած լինի— ոչ մի ապաստարան: Սարերը կանգնած են վեհաշուք, և ամպերը սպիտակացնում են նրանց ու ձևափոխում՝ ծածկելով կատարները, կամ չափազանց երկարելով նրանց՝ երևակայական ուրիշ գագաթներով: Վաղ թէ շփոթեա ուղղութիւնը— կորած ես, որովհետեւ չէ կարելի նոյնիսկ վերադառնալ եկած ճամբով: Քամին ձիւնի մեծ շերտով ավլում է ձիերի ոտքի դրոշմը, և մեր գրնացքի ամեն մի հետք անմիջապէս ջնջւում է:

Այժմ մօտ ենք քրդական մի գիւղի, ուր որոշում ենք գիշերել՝ ձիերին ժամանակ տալու, որ հանգստանան ու կազդուրւեն: Բայց մի քանի անքուն ժամերի դադարից յետոյ— չէ կարելի վստահել քիւրդի հիւրասիրութեանը— կրկին ճամբայ ենք ընկնում: Աղօթարանը սկսում է բացել, և քամին հանդարտում է: Այժմ մեր շուրջը տարածւում է չափազանց լեռնոտ մի երկիր, և մեր ճանապարհը բարձրանում է դէպի պսպղուն ձիւների բնագաւառ:

Թէպէտ արևը ծագեց, բայց բարձր սարերի անողոր ցուրտը թմրեցնում է մեր մատներն ու այրում կաշին: Մեր ձիերը, իրար յետևից,

հնդկական շղթայ կաղամած, դանդաղօրէն հետեւում են տանջալից արահետին:

Ահա խոր ձիւնի առաջին շերտը: Նրանից խուսափում ենք մի աւելորդ պտոյտ տալով: Բայց շուտով մի ուրիշն է գալիս նրա յետևից. պէտք է անցնել սրա վրայով, որովհետեւ այլ ճամբայ չկայ: Ձիերը վարանում են խրխնջալով, ոտքով շօշափելով, զգուշութեամբ առաջանալով: Յանկարծ զգում եմ, որ գետինն ինձ կուլ է տալիս: Իմ «քուռակի» առջևի երկու ոտքերը խրւեցին մինչև կուրծքը. կենդանին չարչարւում է, խելայեղ սահում է, նորից ոտքի կանգնում՝ կրկին ու կրկին ընկնելու համար: Միւսներն աւելի լաւ դրութեան մէջ չեն, պէտք է հանդարտեցնել նրանց, օգնել, քարշ տալ: Ամեն բոլէ նրանք թաղւում են մինչև փորը: Երբեմն ամբողջ ժամեր են հարկաւոր մի վերստ կտրելու համար:

Այժմ համարեա բլրի գագաթն ենք հասել. սաստիկ բութը, որ կատաղի փչում է, մեզ վայր է ձգում գրեթէ, և ստիպւած ենք անագին նախազգուշութիւններ ձեռք առնել՝ անդունդը չդահաւիժելու համար:

Եթէ դժւար էր եղել վերելքը, վայրէջքն աւելի դժւար անցաւ: Մեր ձիերը նախ ծառանում են, մերժում են առաջանալ և յետոյ սա-

հում են և որպէսզի փորձանք չպատահի, հարկադրւած ենք իջնել և ձեռքով առաջնորդել ձիերին:

Արդէն մի քանի ժամից ի վեր առաջանում էինք, երբ ձիւնի խոշոր փաթիլները միջից, որոնք մտրակում էին մեր դէմքը, յանկարծ մեր առաջ երևացին մի քանի տներ — Խնուսն էր:

Խնուսը գիւղաքաղաք է, որի բնակչութեան մեծ մասը, պատերազմից առաջ, հայերն էին. նպաստաւորւած բնութիւնից՝ նա ձգւած է ձորերի մէջտեղ և շրջապատւած խոր գահավէժներով: Մի քանի դար առաջ մի ապառաժի վրայ շինւած հին բերդը ծածկում է քաղաքի մի մասը, որի տակից մի գետակ է հոսում: Թիւրքերը, իրենց «ագնիւ» սովորութեան համաձայն, մեր խմբի մօտենալուն պէս քաղաքը պարպելով՝ կրակի էին տւել նրան, բայց հրդեհը հարկաւոր արագութեամբ չէր ծաւալւել: Այն սակաւաթիւ բնակիչները, որոնք ազատւած էին կոտորածից, սարսափելի մի սով էին անցկացրել, և ամեն տեղ աչքի էր ընկնում քաղցի կերպարանքը, որ կարծես հենց տները միջից դուրս էր նայում:

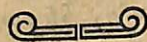
Երբ պատրաստուեց հայ ցեղի բնաջնջման ծրագիրը, և դաւառական կառավարիչները համապատասխան հրամանը ստացան, կոտորածը սկսեց մանրակրկիտ խնամքով և մեթոդով:

Տեղւոյն «գայմագամի» հրամանով, թիւրքերը հազար հայ հաւաքեցին ու նրանց ուղար-

կեցին Գիւմգիւմի ուղղութեամբ, Խնուսի և Մշոյ կէս-ճանապարհին, զինւորական մի կարիք պատրակելով: Բայց կարաւանը, որին ընկերակցում էին ժանդարմները, զօրախմբեր ու քիւրդեր, հեռու չգնաց: Հազիւ դուրս եկած քաղաքից, մի սրտակեղեք տեսարան տեղի ունեցաւ — տղամարդկանց անշատեցին կանանցից ու երեխաներից, կողոպտեցին և ապա սպանեցին, մինչ կանայք հեծկլտում էին, լաց էին բարձրացնում, ճչում էին: Յետոյ կանանց ու երեխաներին գետը թափեցին:

Բայց երբ երկրորդ խումբն ոտքի հանեցին, կանայք երկիւղ կրելով նախորդների վիճակին ենթարկւելուց, ժանդարմների առաջը նետուեցին, ծնկաչոք քարշ եկան՝ թախանձելով ասպետական թիւրքերին չսպանել իրենց ամուսիններին ու իրենց զաւակներին:

Բայց այնտեղ էլ հոսեց արիւնը...

Մ Ո Ւ Շ

Մուշի առումը, որ կատարւեց մեր խումբի ձեռքով, մի անյայտ պատճառով, ոչ մի անգամ չյայտարարւեց ոչ թերթերում և ոչ էլ պաշտօնական հաղորդագրութիւններում, և երբէք չիմացւեց, թէ ինչպիսի դժւարին հանգամանքներում և ինչպիսի արիութեամբ էր, որ հայ կամաւորները մտան Մուշ:

Մնուսի անկումից յետոյ, թիւրքական բանակը յետ քաշւեց բաւական արագ՝ անդադար հալածելով ու ճնշելով մեր հեծելազօրքից: Գտնւելով փորձառու և կտրիճ հարիւրապետների ղեկավարութեան տակ՝ մեր ձիաւորները յոգնութիւն չէին զգում. դիշեր ու ցերեկ թշնամուն հետապնդելով՝ թիւրք զօրամասերի թիկունքն էին անցնում և խուճապի մատնում նրանց, ոչնչանում նրանց ռազմամթերքը, արգելում նրանց պաշարի հայթայթումը, հեռաւոր և վտանգաւոր հետախուզութիւններ կատարում՝ օրերով զատւած լինելով մեր գլխաւոր ոյժերից, երեւելով ամեն տեղ և շարունակ, և մեծ սարսափ պատճառելով թշնամուն:

Թիւրքական համիդիէները քիչ անգամ էին

համարձակում կռի բռնել մերոնց հետ՝ նախադասելով փախչել, և կամ միաժամանակ տմարդի կերպով կոտորելով հայ անզէն ազգաբնակչութիւնը:

Իբր նշանաւոր ձիաւորներ՝ մերոնք սխրագործութիւններ էին կատարում—անթամբ ձիովազած ժամանակ նրա վրայ էին թռչում, գետնից առարկաներ էին վերցնում, ձիու կողքից էին կախում, մէջքին կանգնում, նշան էին ձգում ամենաանսովոր դիրքեր առած, ձիու վրայ պառկելով, յետ դառնալով,—և այդ ամենը ձիու արշաւի ժամանակ: Ձիերն էլ հրաշալի վաթեցւած էին և կանգ էին առնում սանձի մի պարզ ճնշումով:

Չորրորդ գիւղի—Մուշից մօտ 30 վերստի վրայ—գրաւումից յետոյ, թիւրքական նահանջը փոխւեց իսկական խուճապի: Վախենալով մեզ միացած կազակներից, որոնց թիւրքերը համարում էին անզուլթ, և սոսկումով համակւած մեր հեծելազօրքի առաջ, որ նրանց վրայ գրոհ էր տալիս մերթ սրածելով, մերթ նրանց վրայ կրակելով մատուցները, որոնցից գնդացիների կրակ էր բացւում՝ շնորհիւ այդ ուժերի ինքնաշարժ և արագ հարւածի, թիւրքերը փախան դէպի Մուշ, ժամանակ իսկ չոռնենալով պայթեցնելու իրենց յետում մնացած եփրատի քարէ կամուրջը: Մեր հեծելազօրքն այնչափ լաւ տարաւ

և արագ կատարեց իր գործը, որ Նոյն գիշերը, Լաբինցի կազակների ընկերակցութեամբ, նրա հետախոյզ խումբը հասաւ մինչև Մշոյ բռները:

Ամենից առաջ քաղաք մտնելու բախտը վիճակեց մէկ տառչի հարիւրեակի խաւերին: Նոյն բռներն թիւրքա յետնապահ գործը, որ զիրք էր մտել տնեւում, հրացանաձգութիւն սկսեց: Միայն թանձր մշուշի շնորհիւ էր, որ Մշոյ ոստիկանապետը, ժանդարմներն ու գերմանական կարմիր խաչի քոյրերը հնարաւորութիւն ունեցան փախուստ տալ քաղաքի հիւսիս-արևելեան կողմից:

Ամեն հետապնդումն անհնար էր, և քաղաքի ջարդը կազմակերպողներին ու Մշոյ դաշտում անեղ կոտորածը տարածողներին կարելի չեղաւ տալ իրենց արդարացի հատուցումը:

Բայց ինչ տխրալի վիճակում գտանք Մուշը: Սասունի լեռների ստորոտում գտնուող այս քաղաքը, որի մի մասը մտնում է մի խոր ձորի մէջ և որի միջով հոսում է սրընթաց գետը, եզերւած ու շրջապատւած է անթիւ անհամար ծառերով: Քաղաքի երկու կողմերում, բլուրների վրայ, երկարում են պարտէզները, ամեն մէկում մի փոքր տնակով, ուր Մշոյ հարուստները գնում էին անցկացնելու ամառայ տաք ամիսները:

Քաղաքի կենտրոնում բարձրանում են եր-

կու մզկիթ, որոնցից մէկը բոլորովին նորաշէն, միւսն աւելի հին է և մաւրիկեան ոճով, բաւական հետաքրքրական ներքինով:

Օրիգինալութիւնից գուրկ չէ քաղաքի միջից զիգագներով բարձրանալը—շարունակ վերելքներ ու վայրէջքներ են: Թիւրքական թաւերներն ու վայրէջքներ են: Թիւրքական թաւերն ու վայրէջքներ են, օձապտոյտ և դամասը, որի փողոցները նեղ են, օձապտոյտ և աղտոտ, արևելեան քաղաքի իսկական տիպն է: Շուկան, որի միայն հետքերն են մնացել այժմ, որովհետև թիւրքերը նահանջելիս կրակի էին մատնել նրան, գտնում է քաղաքի ճիշտ կենտրոնում: Խանութները շատ փոքր, սև ու կեղտոտ, շարքով իրար էին յաջորդում և նմանուում էին վանդակներին:

Ցածիկ, քարաշէն տների շէմքի մուտքի մօտ խոշոր մահիկներ էին նկարած, որպէսզի լաւ որոշւի տնատէրի ինչ ազգութեան պատկառելի: Երկյարկանի էին հասարակական մի քանի շէնքեր—պոսալ, կառավարչի բնակարանը, ժանդարմերիան և բաւական սիրուն և ընդարձակ մի զօրանոցը՝ կառուցւած քաղաքի մուտքի մօտ:

Եթէ քաղաքի թիւրքական թաղը շատ չէ տուժած, հայկական թաղամասը, ընդհակառակը, բոլորովին ամայացւած է: Մի քանի առանձին տներ չեն, որ տուժել են, այլ ամբողջ թաղը, այսինքն՝ քաղաքի կէսը, որ պարունակում էր մօտ յիսուն հազար բնակիչ: Ամեն ինչ հիմա-

յատակ էր արւած մեթոդիկ խնամքով, և տեղ տեղ քար քարի վրայ չէր մնացած:

Հայկական երեք եկեղեցիներից միայն մէկն էր դեռ կանգուն մնացել, և այդ այն պատճառով, որ թիւրքերը նրան ռազմամթերքի պահեստի էին վերածել: միւսներն այրւած ու քանդւած էին: Ամեն տեղ աւերակ էր, ամեն տեղ, ուր ընկնում էր մեր ալնարկը, տեսնում էինք դժնդակ մի տեսարան — այդ ողբերգական յիշողութիւններն ինձ համար ընդմիշտ մնացին մի մղձաւանջ՝ սարսաղեցիկ տեսիլներով: Ամենուրեք մեռածներ, կմախքներ, ամեն տեղ աւերածի անօգուտ շղթայազերծում, և ինչ որ խնայել էր այդ վայրենիների սուրը, այն էլ կրակն էր մոխիր դարձրել:

Ես շրջում էի Մշոյ մնացորդների մէջ, երբ պատահեցի լեռներում կոտորածներից ազատւած փախստականների: Նրանք հաւաքւում էին քաղաքը, ցրիւ տրւած մի հօտի կենդանիների նման, որոնց բնազդը վերադարձնում է համակեցութեան: Վտարանդի իրենց գիւղերից, անպատասպար, անզգեստ, մտամոլոր, քաղցից ու յոգնութիւնից մահամերձ, ողբալի դրութեան մէջ էին: Ազատւելով կոտորածներից, հեռութիւրջական եաթաղանից, նրանք դատապարտւած էին սովամահութեան:

Մեր գնացքն էին դիտում՝ պայծառ գոյնե-

րով, կարմիր ու կապոյտ, ցնցոտիներ հագած կանայք, իրենց սև աչքերով, որոնք փայլում էին նրանց մթազոյն և խիտ մազերի տակ: Համարեա տղամարդ չկար նրանց միջև, բացի մի քանի ծերերից, որոնց անշուշտ արհամարհել էին թիւրքերը: Գրեթէ մերկ երեխաները կմախքների էին նմանւում: այնքան սոսկալիօրէն նիհար էին, որ կարելի էր այդ չորացած փոքրիկ մարմինների ոսկորները համբել: Նրանց թմեն օր հաւաքում էին Մշոյ շրջաններից: Այս թշուառ որբերը, որոնց գտնում էին թոնիրի մէջ պահ-ւած և կամ անսւաղ դեգերելիս՝ իրենց սպանւած ծնողներին փնտրելով, աւելի նման էին վայրենի կենդանիների, քան մարդկային արարածներին: Նրանց դէմքն արտայայտում էր այն խորնիքական երկիւղը, որ խորունկ դրոշմ էր թողել նրանց վրայ: կարծես՝ նրանք դեռ ապրում էին իրենց տեսած վայրագութիւնները, և մանկական ամեն ուրախութիւն մեռած էր նրանց մէջ:

Անհնար էր այս տեսարանները դիտել առանց խորին յուզման, մանաւանդ երբ լսուէր էին բոբիկ, ձիւնի մէջ մոլորւած այդ որբերի հեծեծանքները:

— Օղորմացէք, մենք խայ ենք, կը մեռնինք...

Մենք ամեն կարելին անում էինք այս թշուառներին ազատելու համար՝ նրանց հետ բա-

ժանելով մեր ամբողջ պաշարը, որ շատ քիչ էր, և հացի վերջին կտորը նրանց հետ կիսելով:

Հայ կամաւորն այստեղ էլ ցոյց տւեց իր վեհանձնութիւնն ու անձնութեանը:

Ես հեռանում էի, որ այլևս չտեսնեմ այդ ճնշող տեսարանը, երբ իմ ընկեր Տիգրանն ու ես լսեցինք նախ մի խուլ հեկեկանք, հեծկլտանքով ընդհատող մի հառաչանք և վերջ ի վերջոյ մի ամենայնուհետ ողբ ու կոծ, որ ուղղակի պատառոտում էր իմ սիրտը: Յետ դարձայ և տեսայ մի մանկահասակ աղջիկ, որ նստած մի տան մօտ, լաց էր լինում: Մօտեցայ և նկատեցի, որ նա գրաւիչ գեղեցկութիւն ունէր: Նրան հանդարտեցնելուց յետոյ, իմացայ անունը, բայց հասկանալի պատճառով չեմ յայտնում, նա Ղըզըլաղաջ գիւղիցն է: Նրա ծնողները սպանւած էին, իսկ եղբօրը թիւրքերն էին տառել իրենց հետ:

— Դեղ լինչպէս են ողջ թողել, քոյրիկ, հարցրի զարմացած: Մի աւելի խոր հեծկլտուք պատասխանեց իմ հարցումին, նկատեցի, որ նա պայքարում է մի բանի դէմ, որ չէր լզում խոստովանել:

Ես հիացմունքով էի դիտում նրա տժգոյն դէմքը, վիզը պատած շագանակագոյն մազերը, գեղեցիկ սև աչքերը, նուրբ մատները, նրա ամ-

բողջ մարմնի վրայ տարածւած հմայքը, երբ Տիգրանը քաշեց իմ թևից:

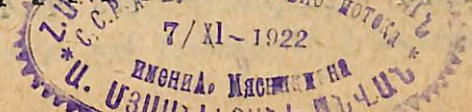
— Ե՛կ, ասաց նա, տեսնում ես, որ ամաչում է խոստովանել, թէ իր գեղեցկութիւնն է փրկել իրան: Անտարակոյս մի թիւրք սպայ պահել է նրան և չարաչար վարւել նրա հետ:

Շարունակեցինք ճանապարհը, որ դեռ ոճիր էր շնչում: Դէպի քաղաքի ծայրամասը գնալով, մի տան կտուրից, որ իշխում էր քաղաքի վրայ, տեսանք այդ ամբողջ քանդւած ու աւերւած քաղաքի սրտածմլիկ պատկերը:

Մեր սիրտը տխրութիւնից ճնշւած, ցած ձայնով խօսակցելով, կարծես մահամերձի մնալի մօտ լինէինք, բռնեցինք վերադարձի ճանապարհը, երբ պատահեցինք մի ծերունի հայի, որի անունը դժբախտաբար մոռացել եմ: Գտնւելով քաղաքի մի ազդեցիկ բէկի պաշտպանութեան տակ և աղանատես վկայ լինելով կոտորածներին, մեր խնդրանօք, մանրամասներ տւեց վայրագութիւնների նկատմամբ:

Նախ առաջնորդեց մեզ դէպի մի տան աւերակները, որ պատկանելիս է եղել մի հարուստ հայի: Թիւրքերը մտել են նրա տունը, բռնել նրան և մեղադրել իբր լրտես: Այդ ամենը միայն պատրւակ էր նրան ենթադրելու համար այնպիսի տանջանքի, որ գերազանցում է ամեն խժոժութիւն, ինչ կարող է հասնել երեւակոյթիւնը:

18-4-47
1005
1474
2196

Նրանք նախ կտրեցին ակաճները, յետոյ քիթը, յետոյ ծոծրակը կտրելով՝ լեզուն հանեցին, և գտնելով, որ այդքան տանջանք բաւական չէ՝ աչքերը հանեցին: Այդ բոլոր նողկալի գազանութիւնները կատարեցին վաճառականի խուլ և անդամալոյծ մօր ներկայութեամբ, երեսաների և կնոջ, որ խելագարւեց:

Ծերունին պատմեց, որ խեղճ կինը, բոլորովին կորցնելով իր բանականութիւնը, փախել է լեռները, և երկար ամիսներ ապրել է խոտ ուտելով: Գիշերները նա երբեմն իջնում էր գիւղն ու թափառում իր տան աւերակների շուրջը, և այնտեղ, մի քարի վրայ նստած, երկար ու աղեկէզ ճիչեր էր արձակում: Նրա ամեն մի այցելութեան հետեւալ օրը գտնում էին մի թիւրք պահակի դիակ՝ սոսկալիօրէն այլանդակւած:

Խելագարն իր վրէժն էր լուծում...

Մեր առաջնորդը ցոյց տւեց Մշոյ ամենահարուստ բնակիչներից մէկի տան մնացորդները: Կոտորածների և տեղահանութեան ժամանակ, ոստիկանութիւնը մի օր եկաւ և հագար ոսկի պահանջեց նրանից: Նա լրիւ վճարեց այդ գումարը: Հետեւալ օրը ժանդարմները դարձեալ եկան և տունը շրջապատելով՝ սկսեցին դուռը կոտրել կացնի հարձակներով: Տեսնելով իր անխուսափելի կորուստը՝ նա հաւաքից իր զաւակ-

ներին ու ընտանիքը և դիրք բռնեց տան մէջ: Թիւրքերը չկարողացան ներս խուժել և կրակ տւին տունը:

Տեղի ունեցաւ սոսկալի մի տեսարան: Հրդեհը, որ հասել էր երկրորդ յարկը, ուր ապաստանել էին պաշարւածները, սկսել էր խեղդել նրանց: Կանայք սրտակէզ աղաղակ էին բարձրացրել և պատուհանից վայր նետւել՝ ընկնելով դահիճների սւիճների վրայ: Վերջում, պատուհաններից մէկի մէջ երևաց մի կին, թեւերով գրկած երեխային, հագուստն արդէն կրակ առած, աչքերն անարկու, սարսափելի մի ճիչով իր աստ-լութիւնը թափեց թիւրքերի վրայ և երեխայի հետ միասին վար գահավիժւեց: Ամենքն էլ կորան կրակի մէջ:

Այդ տնից այլևս ոչինչ չէր մնացել, բացի պատերից, որոնք թէև դեռ կանգուն, բայց այնքան սպառնալից էին, որ չէինք համարձակուում ներս մտնել—մի հպում բաւական էր, որ նրանք տապալւէին: Աւերակների միջև միայն այրւած գանգեր էին երևում:

Եւ ամեն մի քայլափոխին՝ զուլումի սրտակեղծ բեկորներն էին ընկած, դանդաղ և տաւկան զուլումի, մինչև յետին քարը, մի խօլական զուլում, որ չէ արդարանում և ոչ մի անհրաժեշտութեամբ, այլ կատարւել է միայն մի ցանկութեամբ, որի նշանաբանն է «աւերել՝ ա-

ւեր գործելու համար», և որը թիւրք հոգու բնու-
թոյ գիծն է:

Զուր շրջեցինք փողոցներում՝ փորձելով
գտնել մի տուն, որ խնայւած լինէր: Եւ ոչ մէկը,
և ոչ մէկը չէ խուսափած ջարդից:

Ծերունի հայը մեզ ցոյց տւեց ուրիշ շատ
տների աւերակներ, որոնց տէրերը կոտորւել էին:
Նա մատնանշեց մեզ մի թիւրք երեւելի հարե-
մը, որ հայ կանանցով է լցւած եղել: Նա առաջ-
նորդեց մեզ դէպի հայոց գերեզմանատունը, ուր
շիրիմները պղծւած էին և ուր տաճարակներով
դիակներ էին տարածւած:

Վերջում տեսանք գերմանական կարմիր
Խաչի շէնքը, ուր ոչ մի էակ, ոչ մի գերմանա-
ցի քոյր չէր ըմբոստացել՝ իրենց աչքի առաջ
կատարւող կոտորածների դէմ. ոչ մի բողոք չէ
բարձրացել՝ կասեցնելու այդ զազրելի սպանու-
թիւնները, և մինչև իսկ ոչ ոք նեղութիւն չէ
կրել հաւաքելու փողոցներում թափառող հայ
որբերին:

Ահա, թէ ինչ է գերմանական կուլտուրան:

Եւ սակայն, ներս մտնելով այդ շէնքից, ով
հեզնանք, ինչ ենք տեսնում սեղանի վրայ: Գու-
շակեցէք:—Գեթ թէ մի երկն ու փիլիսոփայա-
կան մի գիրք՝ կանախ բարոյագիտական մի
տրակաատը:

Յ Ա Ռ Ա Ջ

Հազիւ մի քանի օր էր անցել մեր Մուշ
հասնելուց, երբ հրաման ստացւեց ճանապարհ
ընկնելու: Մեր խումբը պէտք է ուղղւէր աւելի
արևմուտք՝ նախ հետևելով Նիքարաթի հոսանքին,
ապա պէտք է դառնար դէպի Դիարբէքլի ուղ-
ղութիւնը:

Մեր զինւորները, որոնք դեռ հանգիստ
չէին առած՝ շատ ծանր պայմաններում կատար-
ւած նախկին առաջխաղացութիւններից, և ու-
ժասպառ՝ իրենց կրած զրկանքներից, առանց
նոյնիսկ ժամանակ ունենալու անհրաժեշտ հան-
գիստն առնելու, պէտք է դարձեալ ճամբայ
ընկնէին: Դժւարութիւնները հետզհետէ աւելա-
նում էին, իսկ կենսամթերքը բոլորովին սպառ-
ւած էր: Երկու օր էր արդէն, որ զինւորներն ոչինչ
չէին դրած իրենց բերանը, և տրանսպորտը, որ
ալիւր պիտի բերէր, դեռ չէր երևում:

Ի լրումն դժբախտութեանց, առատ ձիւն էր
եկել գիշերը և ճանապարհները տեղ-տեղ անան-
ցանելի էին դարձել: Միայն մեր կամաւորները
կարող էին յաղթահարել այդ խոչընդոտները և

անտրտուն չ տանել այդ զրկանքը: Չլուեց և ոչ մի գանգատ, ոչ մի գայրոյթ, և ոչ իսկ մի քրթննշում: Պէտք էր առաջ շարժել—կը շարժւենք, պրծաւ գնաց:

Մեզ յանձնարարւած գործը կարևոր էր ու դժւար: Պէտք էր առաջանալ խոհեմութեամբ, որովհետեւ թիւրքական յետնապահները հակա-յարձակումներ գործելով էին նահանջում:

Մեկնեցանք, քաղցած ու յոգնած: Թիւրքն քիչ փչում էր ուժգին քամին, որ քանի առաջանում էինք՝ սաստկանում էր, կարծես իր սաստկութեամբ թելադրում էր մեզ քարշ գալ դէպի առաջ, շտապել երկրից վանելու թիւրքերին:

Մեր առաջապահ ձիաւոր խումբը ճանապարհ էր բաց անում՝ կռւելով թիւրք հրոսախմբերի դէմ, որոնք մի պահ կասեցնում էին մեր առաջխաղացութիւնը, բայց հենց որ հետեւակ զօրքը հասնում էր, փախչում էին, և իսկոյն ամեն ինչ լռում էր:

Եւ նրանք քայլում էին շարունակ, առաջանալով ձիւնի միջից, ցուրտ եղանակին, նեղ ու վտանգաւոր արահետներով, ուր ձախորդ մի քայլը կարող էր անդունդը դահալիժել անցորդին:

Գնում էին կամաւորներն ազատութեան ճանապարհով՝ փրկելու իրենց եղբայրներին, որոնք հեծում էին թիւրքական լծի տակ. գնում

էին ուրախ զւարթ, և ամենքի սիրտը այրւում էր վրէժխնդրութեան բոցով բոլոր անարդար կերպով կրած տառապանքների համար:

Քանի առաջանում էինք, հանդիպում էինք դիակների, երբեմն առանձին, երբեմն էլ կոյտերով, դիզւած գիւղերի մէջ:

Սոսկալի տեսարան էր պարզւում մեր անցած ամբողջ շրջանում: Դէս ու դէն աւերակների տձև կոյտերը, որոնց մէջ դեռ ևս ցցւած էին մնում այրւած գերաններ, ցոյց էին տալիս, որ այդ տեղերում առաջ գիւղեր են եղել: Շըշմած էինք մնում կոտորածների հետեւանքն եղող այդ աւերումների առջև: Ահագին տարածութեան վրայ այգալիսի մեռելային աւերակոյտեր էին սփռւած այնտեղ, որ Մշոյ դաշտն էր երբեմն...

Ահա, թէ ինչ էին դարձրել Երկիրը: Աղէտների աշխարհում երբեմն կանգուն են եղել վարդերի բուրաստաններ, պտղաբեր ծառեր, բոյսեր, աշխատանքով ու կեանքով եռուն բնակարաններ: Իսկ այժմ սուգի քօղն էր պատել այն վայրը, ուր մարդկային աշխատանքն երազել էր շինել երջանիկ ու խաղաղ ապաստան: Աւերիչ հեղեղն էր պոռթկացել՝ ամայացնելով երկիրը, ամեն ինչ սրբելով իր անցած ճամբի վրայ: Ահա գերագոյն հանգրւանն այն բանի, որին ոմանք անւանում են պրոգրես, — մոլեռանդութեան և

սուլթանի արիւնսներկ գահից ստացւած հրամանների հետեանքները...

Ճանապարհի վրայ ցանուցբիւ ընկած էին կենդանիների դիակներ՝ թունաւորելով մթնոլորտը, և տալիս էին այս դաշտին տեսքը մի երկրի, որ ամայացել է կարծես ժանտախտից: Միայն շներն էին, որ պարարտացել էին մուելով այդ բայքայւող մսով: Նրանցից նկատուում էին երկուսը կամ երեքը՝ կատաղած միւկոյն դիակի վրայ, քաշքշելիս ուղտի մի մեծ սրունք, կամ ձիու կուրծքը պատառոտելիս:

Մի ամբողջ օր ճանապարհին տքնելուց յետոյ, վերջապէս հասանք մի գիւղ, համարեա ձիւնի մէջ թաղւած, որի դեռ կանգուն մնացած մի փոքր, բոլորովին նախնական շինւածքով եկեղեցուց հասկացանք, որ այստեղ հայեր են եղել ապրելիս: Գիւղը, որի անունը չկարողացինք իմանալ, քանի որ ոչ մի քարտէզում նշանակւած չէր, և որից ոչ մի կենդանի էակ չէր մնացել, գտնուում էր Սասունի լեռնաշղթայի ձիւղ ստորոտում, Մուշից մօտ 8—9 վերստի վրայ, Կիզիլաղա՛յի ճանապարհին, Ս. Յովհաննու վանքից մի քիչ հարաւ-արեւելք:

Մահւան այս սրտակէզ վայրում մի ցնցող տեսարան էր սպասում մեզ: Այդ տեսարանն այնքան սոսկալի էր, որ մինչև անգամ մեր հին զինւորները, որոնք շատ են պատահել թիւրքա-

կան վայրագութիւններին, զարհուրեցին՝ տեսնելով աներում խառնիխառն կիււած դիակները: Թիւրքերը չէին բաւականացել սպանելով գիւղի բոլոր բնակիչներին և շրջակայ վայրերի հայերին ևս այստեղ էին բերել՝ ամենքին միասին կոտորելու համար:

Հայաստանում, քաղաքների թէ գիւղերի մէջ, թիւրքերի գործադրած ուժիւմը միշտ միւկոյնն է եղել—աւեր և սպանութիւն: Բայց այդ սկզբունքը տարբեր կիրառումներ է ունեցել՝ նայած հանգամանքներին ու վայրերին: Մեծ քաղաքներում հայերին սպանելու համար քշում էին դէպի շրջակաները, իսկ գիւղերում տեղնուտեղն էին կոտորում:

Մի քանի ընկերներ և ես մտանք ճամբի վրայ գտնուող մի տուն, որ լի էր դիակներով ու կմախքներով: Սրանք հարիւրներով էին ընկած: Դիակների մի մասի քայքայման պրոցեսը բաւական առաջացել էր, ուրիշները վրայ մնում էր միայն մի քիչ սևացած կաշի՝ ոսկորմնում էր միայն մի քիչ սևացած: Թւում էր, թէ խօսերին կպած ու չորացած: Թւում էր, թէ խօսում են այդ փշաքաղող գանգերը, մի քանիսին արդէն սկները կրծել, այլանդակել էին, ուրիշների վրայ դեռ ժաղեր կային, մնացածների վրայ բեղիւրի մի խուրձ, մօրուքի մի արցակ... Կային գանգեր, որոնք նայում էին իրենց խոռոչացած աչքերով. ուրիշները, թւում էր, վայ-

րագօրէն ծիծաղում էին. կային այնպիսիներն էլ, որ ցաւից կուշ էին եկել, և ամենքն էլ խելայեղ՝ գերմարդկային սոսկումից:

Թոնիրի մօտ մի կողմն ընկած էին մօտ քսան մարդ, իրար վրայ թափւած: Կարելի էր կարծել, որ նրանք դողում են, ուզում են փախչել, «օգնութիւն» են աղաղակում: Թւում էր, թէ նրանք դեռ ևս ցնցւում են վերջին բոպէի սոսկումից, երբ մահը վրայ հասաւ:

Ջարհուրած այս տեսարանից՝ դուրս եկանք: Այլ ու ձախ անծայր երկարում էր բաց դռներով տների այդ վիթխարի հեկատոմբը: Մի քանի քայլ դէնը, մի շատ փոքր տնակ նոյնպէս լի էր ամեն մեծութեան կմախքներով ու գանգերով. կային փոքրերը, մեծերը, միջակները: Կային ջախջախւած գանգեր, կմախքներ՝ երբեմն այնքան այլանդակւած, ճգմւած ու սարսուղագեցիկ, որ անկարելի էր զսպել արցունքը: Եւ մահաւան բոլոր այս մնացորդները ցրիւ էին եկած դէս ու դէն, անկիւններում: Ամենապնստվոր դիրքերով տարածւած մարմիններ, ուղեղների բեկորներ, շաղախւած մազերի տրցակներ, հետ, շորեր, ամաններ, զգեստներ քարշ էին գալիս՝ կազմելով ցեխի, ոսկորի և կեղտի մի խառնուրդ:

Կային դեռատի աղջիկներ, դուրսւ ճանաչելի իրենց մատղաշ կերպարանքից, յստակ գոյ-

ներով, պառկած մի կողմ, բռնաբարւած և ապա սպանւած: Ահա մի շատ երիտասարդ տղամարդ, անտարակոյս վաղուց մահացած, որովհետեւ սանդախներ են գոյացել չորացած ոտքերից: Դէմքն ամբողջովին ծածկւած է դաշոյնի հարւածներով:

Եւ մարդ սոսկում էր մտածելով, որ բոլոր այդ դիակներն ապրում էին դեռ մի քանի ամիս առաջ, կենսալից և ուրախ... Կային մանաւանդ փոքր դիակներ, իրենց պստիկ շորերով, որ հազել էին կեանքի վերջին օրերին: Յաճախ էինք տեսնում գրկախառնւած երկու դիակներ—մայրն ու երեխան, և այն ժամանակ կռահում էինք զարհուրելի տեսարանը, կամ երեւակայում, թէ ինչ սոսկալի ոճիր է գործւած:

Թողեցինք այդ ահարկու պտոյտը՝ այցելելու համար եկեղեցին, առանց կասկածելու, որ այնտեղ աւելի արհաւիրալից տեսարան էր սպասում մեզ: Եկեղեցի մտնելով, ամենից առաջ խորանի վրայ տեսանք մի տառնեակ կտրւած և կարգով շարւած գլուխներ. դրւած էր մէջտեղը և միւսներից զանազանւում էր քահանայի գլուխը: Իր եկեղեցական գդակով: Նրանց սոսկալիօրէն տաքօրինակ դիրքը գամում էր ձեզ կանգնած տեղը: Այդ բոպէների ընթացքում չէինք կարող երեւակայել դժնդակ իրականութիւնը: Անհաւատալի էր թւում, որ կարելի է հնարել հակամարդկային,

սոսկալիկաց էլ դէնը, այդպիսի բաներ.— դա մի ֆանտաստիկ տեսիլ էր, որ շատ էր գերազանցում Վերեշչագինի երևակայական նկարագրութիւնները:

Գեախնը ծածկւած էր գիակաների անհամար բազմութեամբ, և այդ խառնիճադանճից բարձրանում էր մի խիստ սուր, ծանր գարշահոտութիւն: Վատ էիք զգում ձեզ. սարսափի տեսարանը, միացած հոտին, կրծում էր ձեզ, արիւնը գլխիդ խփում, և պէտք էր դուրս գալ, վազել, հեռու փախչել այդ ֆանտաստիկ տեսիլից, որ ձեզ հետևում էր մինչև ուշ գիշեր...

Սոսկումի այդ տեսարանները, առհասարակ, միայն ցատումի զգացում չէին արթնացնում, այլ և մեծապէս ազդում էին մեր ընկերների հոգեկան զրութեան վրայ. դրանք իրենց հետևանքն ունէին ջղային սխառեմի վրայ: Երբ շատ երկար էիք գիտում խեղւած գիակաները, ջղային ծիծաղ էր բռնում ձեզ, մարմնիդ բոլոր անդամները սկսում էին սարսռալ: Ախտաբանական այդ երևոյթները հետաքրքրական էին հոգեբանական-բնախօսական տեսակէտով:

Վայ, թէ դրանից անմիջապէս յետոյ մի կռիւ մղւէր. այդ ժամանակ մեր ընկերներն անզուրթ էին դառնում: Տեսած անզբութիւնները նրանց արգելում էին ներողամիտ լինել դէպի իրենց եղբայրների դահիճները. և այնքան ծարաւի էին

դառնում վրէժխնդրութեան, որ դժարութեամբ էին հասկանում, թէ այնպիսի մի արշաւանք, ինչպիսին է իրենցը, պատրաստում է երկաթօրէն, մեթոդիկ կերպով:

Լինելով զաւակներն այնպիսի մի երկրի, ուր արեան պարտքը չհատուցանող մարդն անուր արեան պարտքը չհատուցանող մարդն անպատւում է, նրանցից իւրաքանչիւրն ուզում էր առաջ անցնել, սպանել այնքան թշնամի, ինչքան գնդակ կայ իր փամփշտակալում, և մնացածների վրայ էլ յարձակւել դանակով, առամաներով ու եղունգներով...

ՂԸԶՐԼԱՂԱՋ*)

Դաշտում գիմադրելու անկարող թիւրքերը քաշւեցին դէպի լեռները: Օգնական ոյժեր չըստանալով՝ մենք չէինք կարող հետապնդման ձեռնարկել, որովհետեւ եթէ թշնամին պարտուում էր հարթ տեղում, նա, ընդհակառակը, յամառ դիմադրութիւն էր ցոյց տալիս լեռներում, ուր նրա կուելու եղանակը հրաշալիօրէն յարմարւում էր տեղական պայմաններին:

Յաճախ էր պատահում, որ սառերի վրայ քարերի յետևում ապաստանած քրդական մի հրոսախումբ ամբողջ օրերով կասեցնում էր բազմաթիւ վաշտերի առաջխաղացութիւնը: Քիւրդերը լինելով հիւսնալի հրացանաձիգներ և ունենալով ահագին քանակութեամբ զէնք ու փամփուշտ՝ իրենց ասպատակութիւններով անհրաժեշտ ու օգտակար մի տարր էին հանդիսանում թիւրքական կանոնաւոր բանակի համար և այլազան դերեր էին կատարում:

Քիւրդերի և մեր միջև մղւած կռիւր

*) Մի գիւղ, Մուշից քսան վերստ հեռու, Դեալբէքերի ուղղութեան վրայ:

սկզբից ի վեր սոսկալի և անխնայ էր: Նրանց գիւղերում կային պահած պաշարներ, թաղած ռազմամթերք ու զէնքեր՝ թէ իրենց պէտքերի և թէ թիւրքերի սպառազինման համար: Ամեն անգամ, որ այս վերջինները ստիպւում էին նահանջել մեր յարձակման առաջ, քիւրդերն անմիջապէս դառնում էին խաղաղասէր, անզէն, հանդարտ մի ժողովուրդ և ոռւս կառավարութեան նկատմամբ իրենց օրինապահութիւնն էին յայտնում և նոյնիսկ յաւակնում էին մեր բարեկամութեան: Իսկ երբ մենք զժբախտութիւն էինք ունենում նահանջելու, հարցը բոլորովին այլ կերպարանք էր ստանում: Զէնքերն անմիջապէս դուրս էին հանւում թաքստոցից և քիւրդերը վերստին ռազմիկներ էին դառնում և սկսում իրենց նենգամիտ գործը. յանկարծ յարձակւելով մեր յետնապահ զօրքի վրայ, հրացանազարկ էին անում մոլորւած ուշացածներին, խմբից անջատւածներին, սպանում էին քայլելու անկարող վիրաւորներին, լրտեսում էին, սխալ ճանապարհներ էին ցոյց տալիս մերոնց, իսկ թիւրքերին՝ ամենակարճ ուղիները: Նրկդիմի խաղը նրանց սիրած գործն էր: Բայց մեր կամաւորները՝ քաջ ծանօթ լինելով քիւրդերի սովորոյթներին ու բարքերին, չվատահելով նրանց ստախօսութիւններին, թակարդը չէին ընկնում: Ափսոս, որ ոռւս զինւորները տուժում էին

դրանքից, որովհետև հրամայած էր չգրպչել այդ «МИРНЫЙ ЖИТЕЛЬ»-ներին, որոնք երբեմն իսկապէս արտասովոր կերպով չարաչար էին վարում այդ դէպքում:

Նախքան աւելի առաջանալու վտանգին ենթարկւելը, մեր բանակատեղին հաստատեցինք Ղըզըլաղաճ գիւղում, ուր, թւում էր, բնութիւնն ոչինչ չէր խնայել երկրային դրախտի վերածելու այդ գիւղը: Նա գտնւում էր մի բարձունքի վրայ, գիմացը մի բլուր էր բարձրանում մի քանի տներով, որտեղից աչքի էր ընկնում Ս. Յովհաննու վանքը: Ձիւնահալքից գոյացած մի սրընթաց հեղեղ լեռնից իջնելով՝ հոսում էր մի քիչ հեռու Եփրատի մէջ թափւելու համար: Սասունի լեռնաշղթան, յաւիտենապէս, ամառ թէ ձմեռ, իր ձիւնապատ սարերով հովանաւորում էր գիւղի հարաւային կողմը՝ կազմելով մի բնական պաշտպանութիւն: Հիւսիսից Մշոյ դաշտն էր տարածւում իր բազմաթիւ գիւղերով, որոնց մէջտեղից կտրում, անցնում էր Եփրատը—բազմահազար հայերի գերեզմանը:

Ղըզըլաղաճում պատերազմից առաջ միայն հայերն էին բնակւում, թւով 2,000 և զբաղւում էին ծխախոտի մշակումով ու խաշնարածութեամբ: Հարուստ, օժտւած իր արգասաբեր հողով ու եղակի դիրքով, որովհետև գտնւում էր Մուշ—Տիգրանակերտ ճանապարհի վրայ, այդ

գիւղը բարգաւաճում էր, երբ յանկարծ համաշխարհային պատերազմը բռնկեց՝ հրի և արիւնի մատնելով երկիրը:

1915-ի յուլիս ամսում քիւրդ Ռասուլ բէկը հաւաքել էր գիւղից 800 հոգի և, ճամբաներ շինել տալու պատրւակով, իր մարդկանց ու ժանդարմների միջոցով նրանց քշել էր տւել այդտեղից ոչ-հեռու մի կիրճ, Խուլփի ուղղութեամբ, և նրանց ձեռքերը կապել տալով հրամայել էր կոտորել: Հրացանագարկ են արել տասնեակներով, և որովհետև այդ «գեաւուրների համար չարժէր փամփուշտ վատնել»՝ անցել են դաշոյնի գործածութեան: Եւ, ինչպէս միշտ, քիւրդերն անձնատուր են եղել վայրագութեան ֆանտազիային—կրծքերի վրայ դաշոյնով խաչ են գծագրել, ուրիշների մատներն են կտրել՝ սոսկալի տանջանքներ հնարելով այդ թշուառ հայերի համար:

Գիւղի կանանցից նրանք, որ ոչ դեռատի էին և ոչ էլ գեղեցիկ՝ ողջ ողջ այրւեցին մի տան մէջ: Ամենաերիտասարդ ու ամենագեղեցիկ կանայքը—այդ չարաբաստիկ առաւելութիւններն ունեցողները—ենթարկւեցին թիւրք խուժանի խժգժուլթիւններին, և մեր մօտենալուն պէս տարւեցին նրանք ռազմաճակատի թիկունքը: Հարիւրաւոր բնակիչներ կոտորւեցին Եփրատի ափերին և յետոյ թափւեցին գետի մէջ: Քանի

մնում էինք այդտեղ, ամեն օր տեսնում էինք Նփրատի մէջ դիակներ, որոնք քշւում էին հոսանքից:

Հրաշքով մոռացւածներն աքսորի սոսկալի հեռանկարով էին ապրել: Այդ գիւղի, Մուշ քաղաքի և գաւառի այն բոլոր բնակիչները, որոնք չսպանւեցին և ժամանակ չունեցան փախչելու Կէպի ուստակա՝ զօրագէտը կամ զէպի լեռները՝ տեղահանւեցին: Երբին Միջագետք տանելու ամար կազմուեց մահաւան կարաւանը՝ որն ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ անփախչ մահաւան դատապարտութիւն, և տեղնուրը սպանումը նըրանց ազատած կը լինէր շատ տառապանքներից:

Ճանապարհին, այդ ճանապարհին՝ ձիւնոտ և ապա՝ քանի նրանք կտրում էին տարածութիւնը, հասարակային շողի այդ ճանապարհին, մեռնում էին քաղցից ու յոգնութիւնից, շարունակ կողոպտւում և խռտանգւում էին քիւրդերից: Կանայք գնում էին հարեմները լցնելու համար, երեսներին մահմեդական էին դարձնում, և նրանք, որ վերջի վերջոյ խուսափում էին այդ բոլոր արհաւիրքներից, Միջագետք հասնելով թողնւում էին իրենց սև բախտին՝ այդ անապատան ու անսնունդ տնապատում:

Արդէն կատարեալ ձմեռ էր և սառնամանիք ամենուրեք: Ձիւնը, որ իր սպիտակ սաւանով ծածկել էր ամբողջ երկիրը, առաջին ակնարկից թւում էր, որ ընկղմւել է դժնդակ տրտմութեան մէջ: Արագիւնների մի երամ, տերևաթափ ծառերի վրայ թառած, հեռու մարդկանցից, որոնք քաշւած էին, ճշում էին՝ օդը լցնելով իրենց սուր ձայներով, որոնց պատասխանում էին միայն գազաններն ու շների չարագուշակ հաջոցները:

Մենք պէտք է սպասէինք Բաղէշի շրջականերում կատարւող անցուդարձերի արդիւնքին: Ռազմագիտական այդ շարժումը, որ կատարում էր դիւրիդայի հրամանատար գեներալ Ն.Ա. տեղոտ էր դարձնում մեր սպասումը: Մեր ճակատում շատ բան կախում ունէր ռազմագիտական մանեօվրից—խմբաւորումը, մասսաների փոխադրութիւնը, մի որևէ տեղում ոյժերի միացումը, կենտրոնի տեղափոխումն իր թևերի վրայ, ծաւալումը, շրջագիծ կազմելը, ճեղքելը յաճախ վճռում էին յաղթանակը:

Մինչ ուրիշ ռազմաբեմերում հրետանին, 42 սանտիրմէնտանոց թնդանօթները, աէրօպլանները, սպառազէն աւտոմոբիլները, ընդերկրեայ պատերազմն էին գործ տեսնում, այստեղ իսկական պատերազմ էր մղւում, ուր զինուորի ան-

հատական քաջութիւնը կարող էր արտայայտել իր ազատ թափով, ուր հեծելազօրքին չէր փոխարինում և չէր կարող փոխարինել օդագնացութիւնը, ուր մեր կամաւորները մի խիզախ հետախուզութիւնն աւելի գործ էր տեսնում և արդիւնաւոր էր, քան անգլիական զրահապատ աւտոմոբիլները:

Այդ վայրի և շրջակաների տեղագրութեանը մի քիչ ծանօթանալուց յետոյ, մեր պետերն ամեն նախազգուշութիւն ձեռք առան՝ թշնամու յանկարծական յարձակման չենթարկելու համար, և ամեն մի անակնկալի առաջն առնելու նպատակով ամեն օր հետախուզութիւններ էինք կատարում լեռներում: Այդ հետախուզութիւնների ժամանակ, երբ ընդհարում էինք թիւրքական առաջապահների հետ, մեր զինւորները մեծ փորձառութիւն էին ցոյց տալիս և բոլորովին առանձնակի գերազանցութիւն էին երևան հանում: Ձկար նրանցից աւելի հնարամիտ, աւելի յախուռն, աւելի ճարպիկ՝ պահակին ողջ-ողջ բռնելու կամ գերինքը վերցնելու գործում: Նրանք այդ անում էին արտասովոր պարզութեամբ, մահւան հետ խաղալով: Յաճախ նրանք աներկիւղ յարձակում էին թշնամու վրայ, խուճապ ձգում թիւրքական շարքերում, և օգտւելով այդ անկարգութիւնից՝ ջարդում էին թուով տառնապատիկ թշնամուն:

Օր չէր անցնում, որ հրացանաձգութիւն կամ ընդհարումներ տեղի չունենային թիւրքական ոյժերի հետ: Բայց տառն օր էր, որ սոփաւելի ու աւելի էր սաստկանում և վերջի վերջոյ աւերածութիւններ էր գործում: Ձիերն ընկնում էին վարսակի չգոյութեան պատճառով: Մեր ժամանումի առաջին օրերին կարողացանք մի կերպ կերակրել նրանց՝ շնորհիւ գիւղերում թիւրքերի թողած առատ պաշարի, բայց արդէն ամեն ինչ սպառւել էր և ոչինչ չէր մնում այլևս: Միւս կողմից զինւորներն իսկապէս հրաշքներ էին գործում՝ մթերքների չգոյութեան դէմ կռւելու համար: Վերջին մնացորդները սպառւել էին, և երկու օր էր, որ ապրում էինք մի քանի կտոր հացով և ջրով: Մօտենում էր սոսկալի, սպառնալից քաղցը: Ո՞ւր գնալ, որ դուռը ծեծել — ամենուրեք միլենոյն զրութիւնն էր: Սպառւել էր շաքարի շատ փոքր պաշարը և վերջի վերջոյ պէտք էր զրկւէինք և թէյից:

Ամեն մէկը գնաց փնտրտուքի: Խուրջինները խուզարկեցին, տառն անգամ դատարկեցին, բայց ոչ մի կտոր հացի մնացորդ չկար, և ձեռնունայն մնացինք: Մեր կամաւորներից մի մասը կրիայ և գորտ էր ուտում՝ շամփուրի վրայ խրոված: Մեծ զրկանքների այդ բոպէսներին, երբ սովը շատ սուր կերպարանք էր ստացել, նրանք, որ շատ էին թուլացած վիճակում և

չէին կարողանում պահակ կանգնել, գնում էին պառկելու և երկար ժամերով քնում էին: Երբ զարթնում էին և ծիծաղ չէին նկատում ընկերների շրթունքների վրայ, նորից ընկնում էին՝ քունը շարունակելու: Յաճախ նբանցից մէկն ու մէկը զարթնելով պատմում էր իր տեսած հրաշալի երազը — «սպիտակ հաց, վրան էլ մի կտոր պանիր»:

Շւ այսպէս, սոֆն էր իշխում մեր բանակում, ամեն մարդ տառապում էր նրանից: Ռուս վաշտերում սպաներն առանձնաշնորհած էին և քիչ անգամ էին ստիպւած լինում կրել զինւորների զրկանքները: Մեզանում, ընդհակառակը, խմբապետ թէ զինւոր, հաւասարապէս էին բաժանում նեղութիւնը. ուստի և մեր խումբը սերտ միացած մի ընտանիք էր կազմում:

Դա մի հոգեբանական գործօն է, որ հսկայական կարևորութիւն ունի այնպիսի պատերազմում, ինչպիսին է մեր ռազմաճակատի վրայ: Կուրի ժամանակ մեր պետերի և զինւորների միջև յարաբերութիւնները յուզիչ ընտանեկան զրոշմ էին կրում: Միասին էին տառապում, միևնոյն արիութեամբ տանում զրկանքները. բայց երբ հարցը գալիս էր թշնամուն դիմադրւելուն, պետն իր դերի մէջ էր մտնում, և մեր զինւորները գիտէին հնազանդւել:

Մեր ընկեր Տիգրանը, որ մեզ համար վեր-

ջին աղբիւրն էր, և որի վրայ էինք դրել մեր բոլոր յոյսերը, առաւօտ կանուխ գնացել էր և դեռ չէր վերադարձել: Մեկնելիս նա «երդւել էք» ուտելու մի բան բերել մեզ: Ամբողջ օրն անցրինք՝ նրան սպասելով: Նա երկու կամաւորի հետ գնացել էր մի հարեան գիւղ, որից քաշւել էին թիւրքերը և շատ էինք անհանգստանում, որ չեն վերադառնում:

Վերջալոյսի վերջին ցուքերն անհետանում էին լեռների յետև ու գիշերն արդէն իր մթնշողն էր ձգել մեր գիւղի վրայ, երբ յանկարծ գիւղի ծայրում նկատուեց Տիգրանի վիթխարի ուրաագիծը՝ յաղթական ընկերակցութեամբ զինւորների մի խմբի, որ նրան ընդառաջ էր գնացել:

Ֆանտաստիկ ծրագիրներ էինք կազմում: Նա ինչ կարող էր բերած լինել — անշուշտ՝ հաց, թերևս մի ոչխար, և առաջուց մեզ հրամցնում էինք մի լաւ ճաշի հեռանկարը: Բայց երբ նա եկաւ ու գետնի վրայ դրեց մի տեսակ բոյս մեր հրճանքը շուտով փոխւեց՝ դէմքի ծամածռութիւնների, և մեր բոլոր ծրագիրներն ողբալիօրէն տապալւեցին:

Ակներև էր, որ կասկածում էինք այդ բոյսի մասին, որ մեզ թւում էր ոչ-այնքան սննդարար: Նկատելով մեր յուսահատ տեսքը՝ Տիգրանը գործի անցաւ, շարունակ կրկնելով —

«կը տեսնէք, թէ ինչքան լաւն է, այսպիսի լաւ բան կեանքներումդ չէք կերած»:

Տիգրանը շուր լցրեց մի կաթսայի մէջ և խոհարարապետի յատուկ վարպետութեամբ մէջն ածեց բոյսը: Շրջապատեցինք խարոյկը և հիացմունքով լի երջանկութեամբ դիտում էինք ջրի եռալը: Կրակի շուրջը նստած՝ մենք ախորժանքով անհանգստանում էինք այդ բոյսի մասին, որ եռ էր գալիս, մինչ Տիգրանը լուրջ և հպարտ դէմքով՝ փայտով խառնում էր այնքան սպասւած կերակուրը:

Այդպիսի ռազմական կեանքում, երբ ոչ ոք վստահ չէր վաղւայ մասին, մենք անվրդով էինք սովի այդ ընկերներին՝ երեխաների կամ վայրենիների նման, որոնք միայն մի ցանկութիւն ունին, միակ բնագդ—ուտել:

ՀԵՏԱԽՈՋՈՒԹԻՒՆ

Հրաման էր եկել հետախուզութեան գնալու՝ քննելու համար թշնամու դիրքերն ու այդ վայրի տեղագրութեանը ծանօթանալու: Նոյնպէս պէտք էր գտնել Չեչմէ-Գեատուկի գագաթն առաջնորդող մի կարճ ճամբայ, որ տեղից մի օր յարձակման պէտք է դիմէինք թուրքերի վրայ և ապա առաջանայինք Տիգրանակերտ:

Այդ դժւարին ձեռնարկի համար—հետախուզները 16 կիլոմետր պիտի անցնէին այդ լեռնոտ գաւառում—50 զինւոր նշանակեցին:

Ընտրւած կամաւորներն ամենքն էլ հաւաքւեցին գիւղի մէջտեղը կռի հանդերձանքով, պայուսակներն ուտին, մեկնելու պատրաստ, երբ խմբապետը, որ նրանց պիտի առաջնորդէր, երևաց ռեզլէրը մէջքին, արթուն ու եռանդուն: Նա ոչ բարձրաձայն գոռաց, ոչ զինւորներն իրենց կրունկները միացրին, ոչ էլ սուկումով ուղղւեցին նրա մօտենալու: Միայն խմբապետից դէպի զինւորն ու զինւորից դէպի խմբապետը մի նայւածք անցաւ, որ աւելի արժէր, քան հրամաններն ու ոչխարային հնազան:

դուրսիւնները: Այդ նայածքում մի ամբողջ պատմութիւն կար, անցեալի յուշերով և միևնոյն քաջութեամբ մղած կռիւներով ամբապնդւած ու շաղախւած մի ամբողջ բարեկամութիւն: Այդ նայածքում կար փոխադարձ վստահութիւն և այն զիտակցութիւնը, թէ հարիւր անգամ միասին են դիմագրաւել մահւան:

— Քառեակ կազմել, յառնջ, ասաց խմբապետը:

Հրամանը պարզ էր, անշուինգ, մեղմիւ տրւած մի նշան:

Եւ սակայն դա այն նշանն է, որ զինուորներին պիտի մղէ դէպի կռիւը, դէպի անծանօթը՝ լի ամենամեծ վտանգներով: Նրանք պիտի զիմագրուէին թշնամուն այդ կորստաբեր բնագաւառում, ուր կեանքը վտանգւում է ամեն ընդէ, ուր ճակատագիրը կախւած է մի գնդակից: Եւ զիտակցելով այդ՝ նրանք ճամբայ ընկան:

Նախ մի հարթ ճանապարհով, ապա մի արահետով մագլցելով, այժմ երկու առ երկու, յետոյ մի առ մի, խումբն երկարում էր լուի: Գիւղն անհետացաւ աչքից և շրջապատը համակէց մթին տխրութեամբ: Ձիւնը ծածկել է ամեն ինչ: Ահա մի ամայի գիւղ, որ գետեղած է մի բլրի ստորոտում, որի վրայ ենք բարձրանում: Ձմեռնային մի դաշտանկար է՝ թախծոտ գորշութեան մէջ:

— Կացէք:

Ամենքը կանգ առան: Խմբապետն առաջանում է և հետազօտում հորիզոնը՝ նախքան լեռան խուլ կիրճը մտնելը: Պէտք է նախազգուշութիւններ ձեռք առնել, որովհետեւ շուտով անցնելու ենք մի բաց տեղից, ուր թշնամին կարող է նկատել մեզ իր դիրքերի բարձունքից: Մեր խաբի համազգեստը տեսանելի մի բիծ է կազմում ձիւնի վրայ, նոյնիսկ հեռւից, և որպէսզի նա աննշմարելի դառնայ, պէտք է սպասել, որ լոյսի վերջին շողերն անհետանան:

Կանգ ենք առնում և սպասում: Վերջապէս իր աղօտ սոււերն է ձգել: Գիշերն ընկնում է, ճնշում կոպերը և մթագնում սիրտը: Նորից ճամբայ ենք ընկնում և առաջանում, խռովւած հոգով, դէպի վտանգներով մի վայր: Հասնելով մի բարձր գագաթ, ձիւնը յանկարծակիի է բերում մեզ: Ստիպւած ենք չորեքթաթ մագլցել, սահելով, իրար բռնելով, որպէսզի չընկնենք անդունդը, որին նենգամիտ կերպով քողարկում է ձիւնը, և որ, զգում ենք, թէ շատ մօտ է, պատրաստ մեզ կլանելու իր խորունկ խռոչում: Ձիւնի փաթիլներն այնքան խտանում են, որ արգելում են տեսնել երկու քայլ դէնք: Մերթ կանգ ենք առնում՝ ժամանակ տալու համար, որ ամենքը միանան, խմբեն, և դարձեալ առաջանում ենք:

Հիմա էլ սարսափելի բուժն է վրայ հասնում, ոռնալով, և ձիւնն երեսներէս է խփում: Կրկին պէտք է կանգել և մնում ենք իրար կծկած, գողգողալով, ցրտից սառած: Յուրաք հետզհետէ յաղթում է մեզ, լեռների այդ թափանցող ցուրտը, որ սառեցնում է արիւնն ու ջրատում մարմնի անդամները: Բայց պէտք է մեկնել, չնայած որ փոթորիկը շարունակում է, որովհետեւ ժամանակը շտապել է պահանջում: Հաշում ենք, իրար ենք կանչում՝ տեսնելու, թէ արդեօք մեզանից մարդ պակաս չէ:

Վերսկսում ենք անվերջ ճանապարհը: Սառած տեան առաջին ճառագայթներն են երևում և կազմում է լոյսի մի նուրբ ցանց: Հիմա պէտք է բաժանել, անշատել փոքր խմբերի, և մի առ մի մագլցել: Յանկարծ մի պատահում է զիակ ենք տեսնում, և աննկատելի սարսուռ է անցնում մէկից դէպի միւսը: Սառելուց դէմքը սևացած, մերկամարմին, դարհուրելի տեսք ունի նա: Գիշատիչ թռչուններն իրենց ճիչերով օդն են բարձրացնում այդ մարդկային ցնցոտիի մեացորդները:

Երկար առաջխաղացութիւններում և մեծ ուղևորութիւններում առաջին լքումը միշտ գալիս է առաւօտեան մթնշաղին: Ամենադժուար անցկացնելի ընթացքն է այդ, որովհետեւ պէտք է կուել ընկճող անքնութեան դէմ: Մեր փոքր

խումբը ցրիւ է եկած, շուտով ինձնից աւելի առաջացած ընկերներից անշատած մնացի, և նրանց ու իմ միջև տարածութիւնը մեծանալով՝ ես կարճ ժամանակամիջում աչքիցս կորցրի նրանց ճանապարհի շրջակէտում: Մենակ մնացի: Ուժասպառ լինելով դժուարութեամբ էի առաջանում: Առաջին անգամն էի զգում, որ յոգնութեան չարախինդ տիրապետութեանն էի ենթարկւում: զրուխ ծանրացել էր, և կարծում էի, թէ ամեն ինչ դառնում է իմ շուրջը: Թեքս թմրել էին ու ծանրացել, ցրտից ու ցեխից ձեռքերս այլ ևս կորցրել էին շօշափելու կարողութիւնը: Ծունկերս ծալեցին, սրունքներս լքեցին ինձ և ընկայ՝ քաղցից, յոգնութիւնից ու ցրտից առաջացած թմրութեան մէջ:

Այնպէս յոգնած էի, որ թւում էր, թէ այլ ևս չէի կարողանալու ոտքի կանգնել, թէ պէտք է այդտեղ էլ մնայի: Այդ ժամանակ միայն յիշեցի, որ երկու օրից ի վեր ոչինչ չէի կերել: Ի գուր էի գրպաններումս որոնում հացի մոռացած մի քանի փշրանք: Ոչինչ չգտայ: Յանկանում էի մահը, ուզում էի նիրհել, անշարժ մնալ, որպէսզի ոչինչ չզգամ այնուհետեւ, չտառապեմ:

Բայց մահը, որ թւում էր, թէ դարանամուտ սառածում էր այնտեղ, մերժում էր ինձ որսալ. նա սիրահար էր երկար հոգեվարքի: Եւ

մինչ անհամբեր սպասում էի այդ բողոքին, յանկարծ հրացանի ձայներ թնդացին պատուելով օդի լուսթիւնը. թաք-թաք, թաք-թաք:

Ցնցւելով շղային ոյժով, մի ակնթարթում, զարմանալի կամքի ոյժ վերստանալով, ինձ աջողակց ոտքի ելնել: Այստեղ մնալի արդեօք: Կարող էի թոյլ տալ, որ մեռնեմ թուլամորթ կերպով, երբ ընկերներս կուռում էին: Մի վայրկեանում վերստացայ իմ ամբողջ նորմալ դատողութիւնը. մի վայրկեան աչքիս առաջ երևաց, որ մեր զինուորները վտանգի մէջ են, պաշարւած: Սկսեցի վազ տալ. այո, վազում էի ես, որ ոյժ չունէի մարմինս քարշ տալու, վազում էի խելագարի պէս, աչքս յառած դէպի առաջ՝ այնտեղ, ուր մերոնք էին:

Կատարի, վայրենացած, շնչահեղձ մի վաղք էր դա. ցատկում էի հեղեղասաների վրայից, թրուշում վայրէջքներից, մագլցում բարձունքների վրայ, շարունակ նոր արգելքների միջով:

Երեք անգամ գլորւեցի՝ խոշընդոտների բաղիւնելով, և ընկնելուց՝ ոտքի էի կանգնում, առանց զգալու այրող ցաւը, նորից էի սկսում վազել, կարծես խթանւած, արիւնելու աստիճան մտրակւած լինէի: Այլևս չէի զգում ոչ քաղց, ոչ ծարաւ, ոչ յոգնութիւն. չէի մտածում վտանգի մասին. վազում էի: Եւ թաք-թաք, թաք-թաքը շարունակ լսւում էր:

Ինչս էլ չգիտէի, թէ ինչքան ժամանակ էի վազել: Ամենուրեք ձիւն է, միայն և միայն ձիւն: Յանկարծ նկատեցի մի խոշոր քար առաջս, վազեցի և կծկւեցի նրա ետև: Ձգոյշ ոտքի ելայ և ակնարկ ձգեցի չորս կողմս և յետ դառնալով մարդիկ տեսայ: Հրացանն ուսս բարձրացրի, արձակելու վրայ էի, երբ ճանաչեցի մեր զինուորներին:

Միմոնն ու Արամն էին: Ելայ և քայլեցի դէպի նրանց կողմը՝ երջանիկ զգալով ինձ, որ նրանց պատահեցի, երբ մի գնդակ սուլեց ականջիս: Ես նկատուել էի թշնամուց: Անմիջապէս գետնին պռկեցի. փամփուշտներն անցան իմ գլխի վերեւից:

— Շտապիր, կանչեց Միմոնը, անիծած թիւրքերը կը խփեն քեզ:

Սեծ ճիգերով, սողալով, ինձ աջողակց նրանց միանալ: Կարճատև հրացանաձգութիւնից յետոյ վճռեցինք թշնամու թիկունքն անցնել, կողքից հարւածել նրան և կտրել նրա նահանջի ճանապարհը:

— Շատ չպէտք է լինեն նրանք, ասաց Արամը, բերնիցը հանելով չիբուխը, որ երբեք բերնից վար չէր թողնում: Անկանոն են կրակում. եթէ բազմաթիւ լինէին, համազարկ կը տային: Ուղղւեալ դէպի ձախ, այլապէս կարող ենք ինքներս շրջապատուել: Այլ կողմից վախե-

նալու ոչինչ չունինք. մերոնք են այնտեղ և չեն թողնի, որ մարդ անցնի:

Սկսեցինք գգուշութեամբ սողոսկել իրար ետևից, թողնելով, որ թշնամին կրակէ այնտեղ, որտեղից մենք քաշւեցինք: Մէկ էլ, մեզնից յետոն քայլի վրայ նշմարեցինք թիւրքերի մի խումբ: Նրանք տափարակ և բաց տեղումն էին գտնուում, ձիւնի վրայ պտուկած և կրակում էին մեր հանդիպակաց կողմը:

Կանգ առանք և բնագդաբար իրար նայեցինք: Այնտեղ կային մօտ տասը հոգի թիւրքեր ու քիւրդեր, և տարածութիւնն այնքան քիչ էր, որ նրանց ձայներն իսկ լսելի էին: Մի երիտասարդ սպայ, որի ժապաւէնները ճառագայթում էին, ծունկի էր եկել՝ գննելով շրջապատը. մերթ ընդ մերթ նա ոտքի էր կանգնում իր մարդկանց հրաման արձակելու համար:

Ի՞նչ պէտք է անէինք—խոյանա՞լ նրանց վրայ և յարձակում գործել: Բայց մենք երեք հոգի էինք տասի դէմ և դա անօգուտ ուսկ կը լինէր: Թէ՛ նախ կրակ բանալ և սպասել, որ նրանք գրոհ տան: Անորոշութեան այդ մի քանի վայրկեանները, որ անցրինք, ինձ ժամեր թւացին: Պէտք էր գործել արագ, վճիռ կայացնել՝ նախքան թշնամին կը նկատէր մեզ:

Սխմոնը հասկացաւ վտանգն ու մեզ նշան արաւ, որ չչարժւենք:—Մենք նախ կը կրակենք

և կը փորձենք խփել նրանցից մի քանիսին, շնջաց նա:

Այդ բառերն արտասանելուն պէս՝ կրակ բացինք հրացաններից: Մեր առաջին համադարկին երեք թիւրքեր տապալւեցին՝ տեղնուտեղը շանթահարւելով: Ճիշտ կրծքին էինք նշան առնում՝ վստահ լինելով, որ հարւածը մահացու կը լինի: Թշնամին խելախորոյս էր եղել: Մեր անակնկալ յարձակման յանկարծականութիւնը նրան շնչեղբել էր: Պարսափի մի իրարանցում ընկաւ նրանց մէջ. չգիտէին ուր գնալ. և սպան, որ ուզում էր վերականգնել զիսցիպլինը, մնում էր անզօր: Ձայրանում էր, խփում էր զինւորներին, հրամայելով մնալ իրենց տեղում: Բայց ամեն ինչ ի գուր էր: Գլուխները կատարելապէս կորցրած երկու ասկեարներն ուզեցին փախչել, բայց շատ հեռու գնալու ժամանակ չունեցան, որովհետեւ մեր երկրորդ համազարկն ուղարկեց նրանց վրայ, և մահացու կերպով վիրաւորւած ընկան ձիւնի վրայ:

Թշնամուն միջոց չուինք ուշաբերւելու՝ հարւած հարւածի ետևից տալով այդ խմբի վրայ: Մեր ամեն մի գնդակը հասնում էր ձիշտ նպատակին՝ հնձելով որեւէ մէկին:

Այժմ միայն երկու ներկայացուցիչներ էին մնացել թիւրքական վայրենի բանակից և մի տխուր նմոյշ քիւրդական Օլուլուուրայից. միւս-

ներն ամենքն էլ տապալում էին արեան ճապաղիքի մէջ:

Բայց վերապրողները մեզ նկատելով և գուշակելով մեր թիւը՝ դիմադրեցին: Այժմ գնդակները բզզում էին մեր ականջներին: Յանկարծ լսեց մի սուլոց, յետոյ մի չոր աղմուկ, կարծես մի բան կոտրւեց: Մեզնից մէկին մի գնդակ պէտք է դիպած լինէր: Ամեն մէկը շօշափեց ինքն իրեն. ոչ ոք չէր վիրաւորւած:

— Քո չիբուխն է կոտրւել, աղաղակեց Սիմոնն Արամին՝ ուրախ ձայնով: Շատ էժան ես պրծել:

Արամը մտածման մէջ ընկղմւեց: Բերնիցը հանեց չիբուխից մնացած վերջին կտորը և գետինն նետեց՝ բացականչելով. «անհոգ կաց, բարեկամ, վրէժդ կը լուծեմ»: Այլ ևս չկարողանալով տեղումը մնալ, նա ոտքի ելաւ և վազեց թշնամու վրայ: Մենք իսկոյն հետևեցինք նրան: Նա խօլական կատաղութեամբ յարձակւեց ասկեաբներից մէկի վրայ և սխիւով գետնին գամեց նրան: Երկրորդ ասկեաբը, կողմնակի ոստում անելով, վերցրեց իր հրացանն ու կոթովը հարւած իջեցրեց Արամի ուղիղ դէմքին, բայց անմիջապէս ընկաւ Սիմոնի սխիւի տակ, որ մի քիչ ուշ տեսնելով վտանգը՝ չէր կարողացել այս հարւածն արգելել: Ինչ վերաբերում է քիւրդին, մեր մօտենալուն պէս՝ նա մի կողմ շարժեց

հրացանն ու ձեռքերը բարձրացնելով՝ կոկորդաշին ձայնով «թէսլիմ, թէսլիմ» աղաղակեց:

Այս ամենը կատարւեց աւելի կարճ ժամանակում, քան հարկաւոր է դէպքը նկարագրելու համար:

Գետնի վրայ պառկած էր ասկեաբը՝ գերազր գիւ ջղայնութեան մէջ: Քիւրդին ձեռք ձգելուց յետոյ դարձայ դէպի Արամը. որի դէմքից արեւն էր հոսում: Հարւածը ճիշտ բերնին էր դիպել և երեսն արիւնով ներկւած էր:

— Ի՞նչ անեմ. ինչ անբախտ մարդ եմ, տրտնջում էր նա. երբէք չեմ կարողանալու գրանման չիբուխ գտնել: Անիծած թիւրքեր. կոտորեցին իմ չիբուխը, իմ միակ ուրախութիւնը, միակ մխիթարութիւնը, կրկնում էր նա յուսահատ:

— Դրան տես. չեմ ամաչում, ասում էր Արամը, փառք տուր Սասժուն, որ թիւրքերը չիբուխդ կոտորեցին և ոչ թէ դէմքդ:

Արամն այդ ըոպէին մոռացել էր իր ցաւը, վերքի մասին չէր էլ մտածում՝ փոխարէն լինելով միայն իր չիբուխի կորստով: Ծիշտ է, և ամբողջ բանակը դիտէր, որ Արամը կարող էր չուտել, չխմել, միայն թէ ծխախոտ տային էր չուտել: Նրա ծխախոտն առասպելական էր՝ դարնրան: Նրա ծխախոտն առասպելական էր՝ դարնրան: Եւ նա երբէք չէր ձգում նրան. — Եթէ սպան-

ւեմ, սիրում էր նա կրկնել, ինձ կը թաղէք իմ չիբուխի հետ միասին:

Մի հեռաւոր հրացանաձգութիւն լուեց: Թիւրքերն էին, որ օգնութեան էին գալիս իրենց մարդկանց: Այդ ըոպէին մի զինուոր եկաւ և յայտնեց մեզ, թէ խմբապետը մեզ հրամայում է միանալ: Մեր արշաւանքի նպատակն էր հետախուզութիւն կատարել, և հիմա որ այդ գործը կատարւած ու վերջացած էր մեզ համար այդքան բարեյաջող կերպով, մեզ այլ բան չէր մնում, եթէ ոչ վերադառնալ:

Հաւաքեցինք սպանւած թիւրքերի հրացանները, կապեցինք և բարձեցինք քիւրդի վրայ, որ ապուշ կտրած կանգնել էր մի կողմ, որպէսզի տանի: Մեր առջևից քշեցինք նրան իր բեռովն ու ցոյց տւինք ճանապարհի ուղղութիւնը՝ յանձնարարելով, որ փախչելու փորձ չանէ, եթէ ուզում է ողջ մնալ: Վայրէջքն այնքան գահավէժ էր, որ սկսեցինք սահել ձիւնի վրայից:

Այժմ քիւրդի յոգնած դիմազօծերի, անասնական դէմքի վրայ, նրա շիւ աչքերում, պորստած շրթունքների վրայ նկատելի էր բռնւած զազանի սարսուռը: Ինչպէս բոլոր քիւրդերը, նա աւելի շարժ ու ձևերով էր արտայայտում, քան խօսքերով, դիմախաղեր անելով ամեն մի խօսքի համեմատ, միշտ սիրալիր էր ցոյց տալիս իրեն՝ շահագրգռութիւնից, խորամանկու-

թիւնից, և մեր անհաճոյ կոմպլիմենտներին մեղմութեամբ էր պատասխանում: Նրա ձայնի շեշտը, այդ ռնգային, բոլորովին արեւելեան առողջանութիւնը ամեն բանից աւելի տպաւորիչ էր ինձ համար:

Նրան այդպէս խղճուկ, խոնարհ, այդպէս համեստ տեսնելով՝ քիւրդի հոգեբանութեանն ու հոգուն անտեղակ մարդը կարող էր խաբւել և մեղմութիւն ցոյց տալ: Բայց մենք գիտէինք, որ դա կեղծիք էր. քօղարկւած շողօքորթութիւն, որովհետև բռնւած, զինաթափւած, անգոր էր զգում իրեն. և եթէ նա մի դաշոյն ունենար և մենք մտացրիւ լինէինք, չէր վարանիլ մեզ նենգօրէն սպանել՝ մեզ հպատակութիւն երգելուց յետոյ, մեր կօշիկները համբուրելուց յետոյ:

— Խմբապետը գոհ կը լինի, ասաց յանկարծ Սիմոնը, որ մի ողջ քիւրդ գերի վերցրինք:

Շուտով նշմարեցինք մեր խումբն ու միացանք ընկերներին: Խմբապետը հաճոյախօսութիւններ ասաց և գովեց Արամին՝ թշնամու հանդէպ իր քաջութեան համար, բայց նա մնում էր լուռ, չկարողանալով մոռանալ իր չիբուխը:

— Այո, ասում էր նա, էլ էդպէս չիբուխ չեմ գտնի. մենք էնքան թիւրք չշարքեցինք, որ իմ հին բարեկամի վրէժը հանէինք: Խեղճ չիբուխ. էլ մտքիցս չի ընկնի:

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՎԵՐԵԼՔԸ

Մի ժամ էր, որ քայլում էինք և արդէն բարձրացել էինք մի բլուր, երբ կանգ առայ: Հակառակ մի հեղեղատի վրայ, գտնուում էի ժայռի բարձունքին, երբ իր գեղեցկութեամբ յուզիչ մի դաշտանկար պարզւեց աչքիս:

Թէեւ բոպէի լըջութիւնն ուրիշ հոգսեր էր հարկադրում, որովհետեւ թիւրքերն ահա այնտեղ էին, շատ մօտ, ես չէի կարողանում հեռանալ այդքան հզօր հրապոյրներից:—Հորիզոնը խոր հրդի և թովչանքի մի ծով է, որը դիտելուց չէ կարելի հրաժարւել, եթէ նոյնիսկ անէանաս նրա մէջ:

Այնտեղ, վարը, մեր ոտքերի տակ է մեր գիւղը՝ շրջապատւած սրբնթաց հոսանքներով, որոնք այստեղից շատ աննշան էին երևում. իսկ աւելի հեռուն տարածւում էր, անծայր՝ իր ամբողջ շքեղութեան մէջ, երբեք ինչպիսիք, Մշոյ դաշտը, որ այսօր միայն մի լայնածաւալ գեղեզմանոց է: Կասէիր՝ մի հսկայական կրկէս՝ բոլորւած աստիճաններով, որոնք բարձրանում են գէպի ամֆիթատրոնները, և մէջտեղից՝

արագ, օձի պէս գալարուն, սողում է եփրատը, որ իր ջրերի մէջ քշում էր մեր եղբայրների դիակները: Իսկ աւելի գէնը, այնտեղ, լեռան վրայ ուրւագծւում էր մի գորշ կերպարանք—գա Ս. Յովհաննու աւագ քոյրն էր—Ս. Կաթաղեալ:

Վեր բարձրանալով՝ վերջապէս հասանք Ս. Յովհաննու վանքը: Ես ցնցւեցի հորիզոնի խստութիւնից, որը այնքան դիտած կը լինեն՝ այժմ իրենց աչքերը յաւիտենապէս փակած վանականները—ոմանք թէեւ զբաղւած միայն հանդերձեալ կեանքով, բայց նրանք էլ այդ վարդապոյն եթերից անշուշտ կընդնմարէին դրախտի միրաժները. ուրիշները՝ դիտնականներ, բանաստեղծներ, պրոպագանդիստներ, երազում էին տեղծներ, պրոպագանդիստներ, երազում էին այստեղ, անդորրութեան մէջ, գեղարւեստի, բանաստեղծութեան, հայրենիքի և ազատութեան մասին:

Թւում էր, թէ այս խաղաղ, փակ վայրը ստեղծւած է մաքի յղացումների համար: Երկար դեգերում էի Ս. Յովհաննու վանքի այս մաքուր ցորգների շուրջը՝ սքանչանալով այն բոլոր ջանքերի վրայ, որը գործադրած կը լինեն այստեղ քաջած վանականները:

Այժմ վանքը բոլորովին աւերակ է, մի ողբերգական ուրւական—տանիքը ճեղքւած, ճաթած, պատերը շնչահեղձ կրակից կըծւած: Երբ

ներս մտայ, տեսայ ջարդւած սրբանկարներ, պատառուտւած նւիրական պատկերներ, թաթախւած, կեղտով պղծւած պատեր. մէջտեղը՝ արխիւը, ձեռագիրները, նշխարներն ու մասունքը թափ-թփած՝ այրւած, կտրատւած, կոխոտւած: Խորանի մօտ դեռևս չոր խոտ կար ցանցնւած և թիւրքերը գոմի էին վերածել նրան:

Եւ դարերից դեղնած այս վանքը, որ դիմացել էր արաբների, պարսիկների և ուրիշ շատ բարբարոսների արշաւանքներին, ընկճւած էր թիւրք հորդանների կատաղութեան տակ: Նա հնուց ի վեր կանգնած էր՝ ապաստան տալով մեր գրականութեան, պահելով մեր բանաստեղծութեան գանձերն ու մարգարիտները. իսկ այժմ մահացած էր իր վերքերից:

Օրը տարածամ էր, և երեկոյեան սուերներն ընկնում էին լեռների, ինչպէս կոպերն աչքերի վրայ: Շատ անգամ պահակ կանգնելով գիշերը, պայծառ լուսընկալին, հոգուս մէջ ամբողջովին պատկերացնում էի վանքի նախկին կեանքը. կարծում էի լսում եմ զանգի ղողանջը, որ երկար դարեր գիշերային հսկումի էր կանչել վանականներին. թւում էր, թէ տեսնում էի նրանց՝ լուռ առաջանալիս: Մէկ էլ, տիրող խաղաղութեան միջից զանգի ձայն լսեցի: Մտամոլոր, ականջ դրի այդ տարօրինակ ժխորին: Այժմ աւելի լաւ էի լսում. նա աւելի որոշ էր դառ-

նում, մօտենում էր. անս այստեղ է, շատ մօտ: Յանկարծ կարծեցի, թէ ծանօթ է այդ ղողանջը—այո, անշուշտ, ձանաչեցի նրան—իմ երկրի զանգն էր հնչում: V

Եւ այդ հնչիւնները դալիս էին միշտ աւելի յստակ, կրկնապատիկ ոյժով: Այն ինչ սիրտ է, որ երբեք չէ ցնցւած իր ծննդավայրի զանգի ղողանջներից. ղողանջներ, որոնք ձեզ կարող են խորատուգել դիւթիչ երազանքի մէջ: Մեր կրօնը, մեր հայրենիքը, մեր անցեալը—ամեն ինչ վերաբոսադրւում է զանգի այդ հնչիւնի մէջ:

Երկար կանգնած մնացի՝ սուգւած կախարդական այդ երազանքի մէջ, երբ յանկարծ մի աղմուկ վերակոչեց ինձ դէպի իրականութիւնը: Թէև ոչինչ չէր նշմարւում, բայց սարսուռը պատեց ինձ: Շատ մօտիկից քայլածքի ձայն էի լսում: Ակընդէտ՝ բռնեցի սուրիչը: Զառանցանք էր, թէ՛ թշնամին էր մօտենում:

Զորս բոլորս էի նայում՝ զննելով խաւարը, փորձելով գուշակել վտանգը, երբ մի ձեռք շօշափեց իմ ուսը, և ուրւականի պէս իմ առաջ տնկեց Կարօն, որին իսկոյն ձանաչեցի իր ուրւազծից:

Կարօն, մօտ երեսուն տարեկան էր, թէև աւելի տարիքոտ էր թւում: Գրեթէ սպիտակ մազերը զարմանալի հակապատկեր էին կազմում երևութապէս երիտասարդ դիմագծերն՝ չը-

նայած մի քանի կնճիռներին, որոնք աղօսում էին նրա ճակատը։ Նիհար, ընկճած, թախծոտ ու միշտ լուրջ դեմքն իսկապէս սոսկալի տեսք էր տալիս նրան, և բռնակում հռչակ հանած իր քաջագործութիւնները նրա անւան շուրջը մեծ յարգանք էին ստեղծել ընկերներին միջև։ Ունէր սև ու փայլուն աչքեր, որոնք նոյնքան լաւ էին տեսնում գիշերը, ինչպէս ցերեկը։ Երկու ձեռքերն էլ հաւասարապէս ձկուն ու անվրէպ էին, մի բան, որ հնարաւորութիւն էր տալիս նրան միաժամանակ երկու ձեռքով կրակել։

Ընկերները պատմում են, որ մի օր թշնամուց պաշարւելով մի հովտում, նա առիւծի պէս է պաշտպանւել, մինչև այն ըրպէն, երբ աջ ձեռքից վիրաւորւել է։ Չնայած, որ առատ արիւն էր կորցրել, բայց և այնպէս շարունակել է կրակել ձախ ձեռքով, և այնպիսի ճշտութեամբ, որ թիրբերը ստիպւել էին նահանջել։ — Նրա ֆիզիքական կազմը կարողանում էր տոկալ ամենայոգնեցուցիչ արշաւանքներին և զինմանալ այնպիսի սուր զրկանքներին, ինչպէս են քաղցն ու ծարաւը։ Վարժած լինելով աննախատեսելիին և ամեն վտանգին սովոր, նա շարունակ ձիու վրայ էր լինում։ Կարօն գնում էր կուելու այնպէս, ինչպէս ուրիշներ կը գնային իրենց գրասենեակը, վստահ իրենց յաղթութեան վրայ։

— Չեմ կարողանում քնել, ասաց նա մօտենալով. եկայ թափառելու։

Մի քար վերցրեց գետնից և նստեց։ Ես շուտով հասկացայ, որ իմ ընկերոջ հանգստութիւնը միայն երևութական էր, և որ տրտմութիւնը համակել էր նրան։ Կռահեցի, որ նա մի գաղտնիք ունէր, հոգու խորքում մի ծածուկ մտածմունք, որ տանջում էր նրան։

— Ի՞նչ ունիս, չլինի թէ վէրքդ ցաւում է—հարցրի մի քիչ յետոյ։

— Ո՛չ, ո՛չ, պատասխանեց նա աշխոյժ։ Բայց և չգիտեմ, թէ ինչ ցաւ ունեմ։ Այս վայրերը, այս լեռները իմ մէջ այնքան յիշողութիւններ են արթնացնում, անցեալից այնքան դէպքեր, որ չեմ կարողանում նրանց տեսնել ու չհառաչել, չերագել այն ժամանակը, երբ...

Այդ չարագուշակ ժամին, սև գիշերով, դիրք բռնած այս բարձունքի վրայ, Կարօն գերազրգուած յիշողութեան առջև մի առ մի պատկերանում էին իր հայդուկային կեանքի էպիզոդները։ Ինչպէս ջրի մէջ խեղդողներն իրենց ամբողջ կեանքն են վերյիշում վերջին ըրպէսներին, Կարօն մտքումը վերաբաղում էր իր գիւղը, երբ հեռացաւ նրանից զինուոր գրւելու համար. յիշում էր գաղտնի համախմբումները, առաջիկայ կռիւր. նա վերապրում էր այն ընդ-

հարուժը, որին մասնակցել էր ինքը, իր ձերբակալութիւնը, բանտն ու վերջապէս՝ փախուստը:

— Երբ ինձ աջողեց փախչել, շարունակեց նա, և ոստիկանութիւնը սկսեց հետապնդել ինձ, կեանքը դժոխք դարձաւ ինձ համար: Ստիպւեցայ թափնել, շուտ-շուտ բնակարան փոխել, նոյնիսկ գիշերը մի քանի անգամ՝ ինձ հետևողներին մոլորեցնելու նպատակով: Եւ երբ բանտի զազրելի պատերն էին գալիս աչքիս առջև, երբ յիշում էի լուսթիւնը, այն սոսկալի լուսթիւնը, որ իշխում էր այդ կենդանի գերեզմանում, ցատուժի սարսուռ էր անցնում մարմնովս. բանտն անկասկած խելագար կը դարձնէր ինձ: Վճռեցի մեկնել, հեռանալ այդ շրջանից և ինձ ձգել այս լեռների մէջ, ուր քար, եղաւ իմ բարձր, և ուր ցուրտ գիշերն էր թափցնում ինձ՝ իր ձիւնային սպիտակ վերմակի տակ:

Նա կանգ տուաւ: Նշանակը ցրտեց և քամին գգուում էր մեր դէմքը: Ամեն ինչ անդորր էր թւում, թախծոտ, խառնաբաժնած, միայն հեռւից գայլերի ոռնոցներն էին հասնում մեզ: Եւ այս չարագուշակ գիշերը, երազում էի կեանքի բոլոր դեղեցիկութիւնները, այն ամենը, ինչ տատաւածային ստեղծագործութիւնն է արտադրել. զգացի, որ ինքնապահպանման բնագոյն էր այցի գալիս ինձ: Այժմ ուզում էի ապրել, ցանկանում էի դեռ վայելել այն կախարդիչ բաժա-

կից, որ կոչւում է կեանք, և որ իր խորքերում այնքան փսեմ խորհուրդներ ունի:

— Տեսնում ես, ասաց նա՝ յանկարծ ընդհատելով լուսթիւնը. դու չես կարող սիրել այս վայրերը. դու չես կարող զգալ... մինչդեռ մենք, որ ապրել ենք այստեղ, ջարդել ենք թիւրքերին, երբ հետապնդւելով ապաստանում էինք այս քարերի յետեր, որոնցից ամեն մէկը թանգ է մեզ համար, որովհետեւ դեռ կրում է մեր կուէի տաք հետքը: Այստեղ է, որ հաւաքւում էինք անհաւատար կռիւ մղելու՝ պաշտպանելու համար հայ զինուորը քրդական յարձակումների դէմ. այստեղ է որ կուել ենք մեր ժողովրդի պատիւը պաշտպանելու համար: Տեսնում ես, այդ բլրի թիկունքին, — և ձեռքի մի շարժումով նա ցոյց տւեց Մասունը — այստեղ եմ անցկացրել իմ վայրենի կեանքը՝ միայն զիշերներն իջնելով զիւղը. այստեղ է, որ ապրեցի աքսորի երկար տարիները... Եւ ստիպւած էի բաժանւել ծնողներից, բարեկամներից, զինուորից, ստիպւած էի հեռանալ, փախչել...

Նա ապշեցի՝ աեսնելով այդ մռայլ դէմքի վրայ, — որ այնքան փտանգների միջով է անցել, — արտասուքի երկու կաթիլներ, երկու խոշոր ու ծանր կաթիլներ գլորւեցին:

Երբեք եմ, որ երբէք չեմ մոռանալ հայդուկի այդ արցունքները...

ԸՆԴՀԱՐՈՒՄ

Թիւրքերը, օրոնք շարունակ թարմ ոյժեր էին ստանում Տիգրանակերտից, լուրջ մտահոգութիւն էին պատճառում Ն.-ի զօրաբանակի շտաբին: Մեր պահակների կատարած հետախուզութիւնների և գերիների պատմածի համաձայն, թշնամին նոյնիսկ յարձակման էր դիմելու մեզ վրայ:

Արդէն վերջացել էր Փրանս-անգլիական բանակների արշաւանքը Գալլիպոլիում, և մեր գաղնակիցները ստիպւած էին հեռանալ նեղուցներից: Այդ բոլորից սկսած՝ թիւրքերը, օրոնք այլ ևս ոչ մի վախ չունէին Պոլսի մասին, իրենց ամբողջ ազատ ոյժերն ու պահեստի զօրքերը փոխադրեցին հովկասեան ճակատ, ուր նրանք պատրաստուում էին ընդհանուր յարձակում գործելու: Խալիլ-բէյը, որ հրամանատարն էր մեր ճակատի թշնամու ոյժերի, նախ պէտք է ձեղքէր մեր գծերը, երկու մասի բաժանէր մեր բանակը, և կրկնէր 1914 թվականի Սարիղամիշի հաջածը, այսինքն՝ երկու զօրաբանակ արագ առաջխաղացութեան մէջ դնելով՝

ստիպէր մեզ, որ նահանջենք մինչև մեր սահմանը, որպէսզի չշրջապատւենք:

Թիւրք բանակը, որի դէմ պէտք է կռւէինք, շատ կարճ ժամանակամիջոցում կատարեալ կողմակերպման էր ենթարկւել: Նոր զօրախմբերը, օրոնք այժմարշաւում էին մեր դէմ, երկար մնացել էին Պոլսում, ուր զինւորական կրթութիւն էին ստացել գերմանացի սպաների ձեռքով: Եւ սակայն, չնայած կրթութեան և թիւրք զնդերում գերման սպաների ներկայութեան, ասկերանները շարունակում էին կատարել իրենց գործը՝ կոտորելով հայերին, կողոպտելով, այրելով, բռնաբարելով: Այդ ամենը կազմում էին թիւրք բանակի անջնջելի աւանդութիւնները, և գերմանացիներն երբէք չուղեցին ընդդիմանալ այդ նւիրականացած սովորութիւն:

Մէկ կողմ թողած այդ վայրենի բնազդները, թիւրքը գերազանց զինւոր է կռւի մէջ, և չնայած այն դժնդակ պայմաններին, օրոնք մէջ նա ստիպւած էր կռւել, գնահատելի միակողմէ կազմում զինւորական տեսակէտով լինելով քաջ, գուցէ աւելի ֆանատիկ, քան քաջ, բայց և այնպէս խիզախ սխրագործութիւններ էր կատարում: Մի կողակ գնդապետ, որ հրամանատար էր պլաստունների մի նշանաւոր վաշտի, և որ Գէորգեան խաչի պատւանշանն էր ստացել Յրեմտեան ճակատում, հաւաստեց ինձ, որ թիւրք

ասկեարը նոյնքան լաւ է կուտում, ինչքան աւստրիական ու գերմանական գինւորը:

Առաջն առնելու համար ամեն մի յարձակման, որ կարող էր մեզ համար աննպաստ վերջաւորութիւն ունենալ, որովհետեւ թշնամին շարունակ նոր ոյժեր, մեծաքանակ հրետանի և ռազմավթերք էր ստանում,—վճռեց, որ մեր խումբը յարձակման ձեռնարկէր՝ այն նպատակով, որ թշնամին ստիպւէր անձատուր լինել, և ապա, եթէ հանգամանքները ներեն, գրաւել թշնամու դիրքերը:

Այն լեռնային շրջանը, որը դիմագրաւելու էինք, մեզ հնարաւորութիւն չէր տւել նոյնիսկ գնդացիներն տանելու մեզ հետ: Մեկնեցինք ձմրան մի ցուրտ օրով, նեղ արահեաներով բարձրանալով լեռներն ի վեր, մինչև որ հանդիպեցինք թշնամուն: Կռիւր սկսեց մթնշաղին և թիւրքերը ստիպւեցին նահանջել մեր կամաւորների թափի առաջ, մեր ձեռքում թողնելով իրենց խրամատները և լքելով իրենց բոլոր բարձունքները: Բայց թիւրքերը շուտով ստացան օժանդակ ոյժեր, որոնց միացան և քիւրդական բազմաթիւ հրոսախմբեր. վերադառնալով նրանք յարձակման դիմեցին, քանիցս հակառակորդները գործեցին, չնայած իրենց մեծ կորուստներին, և վերջ ի վերջոյ կռիւր դարձաւ մի ընդհարում,—մի կողմից թիւ գերադանցու-

թեան և միւս կողմից յամառ տոկունութեան միջև: Արդարև, մեր կամաւորներն արեւելեան ստոյիկութեան ապացոյցը տւին իրենց պաղարիւն արիութեամբ, անընկճելի վճռականութեամբ և մնացին այդ դժոխային կրակի տակ:

Մեր գինւորներն օգտուում էին ամեն մի քարից՝ նրա ետեւը կծկւելու համար, միաժամանակ շարունակելով պաշտպանել: Գնդակները խուռներամ անցնում էին՝ սուր ձայներ արձակելով, և պէտք եղաւ գերբնական յամառութիւն՝ դիմադրելու այդ տական հրաձգութեան, այդ անընդհատ փորձերին՝ յարձակումը վերսկսելու և հողի ամեն մի թիզը վերագրաւելու նպատակով:

Բայց թւում էր, որ դիմադրութիւնն աւելանում է, որովհետեւ կրակն ամեն բոպէ աւելի էր ուժեղանում: Մերթ ընդ մերթ մի անխոհեմ թիւրք էր երևում. անմիջապէս մի գնդակ ձեղքում էր նրա կուրծքը, և նա միւս կողմի վրայ էր ընկնում, կարծես հնձաժ լինէր: Թիւրքերը պատրաստուում էին գրոհի՝ տեսնելով, որ իրենց ոյժը բաւարար է և շարունակ նոր զօրքեր էին հասնում, բայց մեծ կորուստներ էին կրում. մեր ամեն մի փամփուշտը հասնում էր իր նպատակին և տապալում մէկին: Մեր կամաւորներն իմանում էին ճիշտ խփել նշանին:

Թշնամին չկարողացաւ առաջանալ՝ չնայած

իր բոլոր ճիգերին: Բայց մենք էլ սկսեցինք կորուստներ ունենալ մեր շարքերում: Նապոնը վիրավորված էր գլխից. արիւնը հոսում էր նրա այտերից և կուրացնում նրան: Սակայն նա չուզեց կանգ առնել. նա չէր զգում իր վերքը. միայն կուել էր ուզում:

Աւելի հեռուն, քաջ Քէօսան շրջապատել էր թշնամուց և տեսնելով իր անխուսափելի վախճանը, որոշել էր կարելիին չափ շատ թիւրք սպանել՝ ուզելով, որ իր մահը հատուցւի թշնամու կողմից զգալի կորուստներով: Մօտ երեսուն դիակներ էին սփռված նրա առաջ, երբ մահացու հարված ստացաւ մի գնդակից, որ անցել էր իր գլխի միջով:

Հին հայրուկը, որ տասնեակ տարիներ իր կոշտացած կաշին քարշ էր տւել Մշոյ դաշտից մինչև Ուրմիոյ լիճը՝ կուելով թիւրք ժանդարմների, քիւրդերի դէմ, արհամարհելով վտանգը, տոկալով անքնութեան, ցրտին, ծարաւին, քաղցին, ընկաւ այդ գնդակից, որ մեր միջից վերացրեց մի անկեղծ ու անձնւէր բարեկամի և զրկեց հայրենիքն իր ամենաջերմ պաշտպանների մէկից, որ չվարանեց իր արիւնը թափել նրա համար:

Գնդակների թափ-թափը շարունակւում է:

— Տղէրք, կանչեց Կարօն, այդ սպան չափազանց անզգոյշ է:

Արդարեւ, այդ մի սպայ էր, որին դժւար չէր զանազանել իր փայփլուն համազգեստից, մի ձեռքում թուրը բռնած՝ հեղինակաւոր ձայնով հրաման էր տալիս իր զինուորներին:

— Գլխին եմ նշան բռնում, նախազգուշացրեց Կարօն, և իրօք, գնդակը դիպաւ սպայի ճակատի մէջտեղը. նա վայրկեանապէս մեռաւ:

— Քէօսայի մահից յետոյ դա տասներորդն է, ասաց Կարօն, դեռ մի իննսուն հատ էլ պէտք է գլորել այդ շներից:

Յանկարծ մի խեղդուկ ճիչ լսեց մեր կողքին: Հազիւ ժամանակ ունեցանք դառնալու և տեսնելու մի ուրւագիծ, որ երերւում է և ծանր ընկնում է գետինը:

Հաջկինայն էր խփւել: Նրան դուրս հանեցին խրամատից և մի քիչ յետ քաշեցին: Գնդակը նրա կրծքի մի կողմից միւսն էր անցել և տեսանք, որ այլևս փրկութեան ոչ մի յոյս չուկայ:

Նա բացեց աչքերն ու տեսաւ իր առջև կանգնած խմբապետ Դալի-Ղազարին: Նա ճիգ արեց գրպանից մի թղթապանակ հանելու և դողդոջուն ձեռքով նրան երկարեց.

— Ա՛ռ, ընկեր, պահիր այդ, և մի կորցնիր. նրա մէջ կայ մի... մի...

Նա չկարողացաւ վերջացնել խօսքը. արիւն եկաւ բերանից. խեղդւում էր: Է՛լ չկարողացաւ

խօսել, միայն բացեց աչքերն ու սեեռուն ալ-
նարկ ձգեց թղթապանակի վրայ:

— Անհոգ կաց, Հանի, ասաց խմբապետը:
Քեզ կողարկենք քո գիւղը, ուր լաւ կը խնա-
մեն քեզ. դու կը տեսնես ձերոնց և ապա կը
վերադառնաս: Գիտես, դեռ պէտք է կուենք
քեզ հետ միասին՝ թիւրքերի դէմ:

Խմբապետը ստում էր. ուզում էր վստա-
հացնել նրան, հանդարտեցնել, բայց իր հոգու
խորքում գիտէր, որ ամեն ինչ վերջացել է և
թէ այլևս յոյս չկայ: Բայց մահամերձը հասկա-
ցաւ. նա զգում էր, որ մեռնում է, և միայն
գլխի մի բացասական թեթեւ շարժումով պա-
տասխանեց.

— Հաջկինայն էլ չի գնար կուի:

Նրա աչքերը, նախքան յաւիտենապէս փակ-
ւելը, դեռ ատելութեան ցոլքեր էին արձակում:
Թիւրքերի դէմ նրա մշտական ըմբոստացումը
երևան էր գալիս և հոգևարքի ժամին: Նրա ամ-
բողջ մարմնի միջով մի երկար սարսուռ անցաւ,
և կարծեցինք, որ ամեն ինչ վերջացաւ: Բայց
մի ջղային ոյժ դեռ պահում էր նրան:

Դա գերագոյն ձգնաժամն էր: Դժգոյն ու
ծանրացած ձեռքերը բարձրացան դէպի իր հրա-
ցանը և ուղեցին վերջին անգամ կրակել, բայց
ընկան անգոր. Աչքերն արիւնով ողողեցին, բե-

րանը կծկւեց և մի քանի խեղդուկ հեքերից յե-
տոյ՝ վերջին հառաչը թռաւ թեթեւ շնչի պէս:

Ընկերներից մէկը նրա ձեռքերը դրեց
կրծքի վրայ, որ այլևս չէր բաբախում: Նա ի
զուր կեանքի մի նշան էր որոնում նրա մէջ:

Եւ երբ դժբախտ ընկերով մարմինը հեռաց-
ւեց, քրքրեցինք իր թղթապանակը՝ տեսնելու,
թէ ինչ էր այն թանկագին առարկան, որի մա-
սին հանգուցեալն այնքան մտահոգ էր: Բանա-
լիս՝ մի լուսանկար ընկաւ—իր նշանածի պատ-
կերն էր...

ԱՆԷՔՍԱՆԴՐԻ ՄԱՅՐ

Կռիւր վերջացաւ, և յաղթութիւնը ֆապ մեր կողմը: Այն ժամանակ վերցրինք վիրաւորներին, որոնց մէջ էր Ալէքսանդրը, որը փորից վիրաւորուել էր գնդակով:

Մօտեցանք այդ անշարժ մարմնին, որին հակում էր ընկերներից մէկը: Վիրաւորն իր չորս կողմն էր շրջում տարտամ ու մռայլ խորհրդաւորութիւն ունեցող ակնարկները, ջղոտ ձեռքերի մեքենական շարժումով մէկ շտկում, մէկ էլ վերցնում էր իր վրայ ձգւած վերարկուն: Տենդը բռնել էր նրան: Նրա գլխում գանազան մտքեր էին գալիս ու գնում, և նրա երակներն այնպէս էին խփում, որ կարծես գլուխն էր պայթելու:

Շրթունքները սեղմած, որպէսզի ոչ մի տրրտունջը չլսւի, սպասում էր իր վախճանին: Նա լսել էր բժշկի ախտանշանը և գիտնալով, որ արդէն դատապարտւած է մահւան՝ փորձեց մի բան կարդալ մեր դէմքի վրայ: Վերկենալու ճիգ անելով՝ նշանացի հասկացրեց կողքին ծնրադրած ընկերոջ, թէ ուզում է խօսել: Նրա այլևող շըր-

թունքները հազիւ բացւեցին, և մի թոյլ ձայն դուրս եկաւ կոկորդից: Լուռ լսեցինք մահամերձի վերջին խօսքերը:

— Յաղթեցի՞ք, հարցրեց նա՝ հազիւ լսելի մրմունջով:

Այս կամաւորը, որ մեռնում էր ցուրտ գետնի վրայ, հեռու հարազատներից, միայն մի մտածմունք ունէր, միակ մտաւանջութիւն: Ուզում էր իմանալ միայն, թէ ջախջախե՞լ ենք թիւրքերին:

— Այո, այո, աշխոյժ պատասխանեց Խեչօն. ջարդեցինք նրանց, վրէժդ լուծեցինք, սիրելի ընկեր. երգում եմ, որ էլի կը լուծենք քո՞ վրէժը:

Ալէքսանդրի շրթունքների վրայ մի ժպիտ փայլեց: Օ՛, դա բնական ժպիտ չէր, դա մահամերձի ժպիտն էր, մի ծամածուծութիւն, որ միաժամանակ բովանդակում է և՛ գոհունակութիւն, և՛ վրէժխնդրութեան արտայայտութիւն: Նա իր մահւան մէջ տանում էր այն նւիրական խոստումը, որ արւած էր կիսաբաց մի շիրիմի առաջ:

Նա դեռ շատ անգամներ բացեց աչքերը և նայւածքը շրջեց ընկերների վրայ, որոնք շրջապատել էին նրան: Այժմ նա գոհ սրտով էր մեռնում, մեռնում էր հպարտ այն փառաւոր մահով, որով ընկան իր մեծ խմբապետները, իր

համախոհները. այժմ նրա հոգսը չէր տառապանքը, քանի որ գիտէր, թէ թիւրքերը ջախջախւած էին:

Յանկարծ նա ցնցւեց մի շղաճգութեամբ, սարսուռով. ուզեց կանգնել, ոտքի վրայ մեռնել, բայց ոյժերը դաւաճանեցին նրան, և ընկաւ դէպի յետ՝ շանթահարւած այդ վերջին ճիգից:

Ալէքսանդրը մեռաւ: Այն, նա էլ զոհեց Գաղափարի, Ազատութեան համար. մեռաւ այնպէս, ինչպէս միայն հայ կամաւորը գիտէ մեռնել: Նրա ծնողները դեռ երկար ժամանակ կը սպասեն գիշերով իրենց զաւակի վերադարձին, որ իր աչքերը փակեց այս կորած անկիւնում: Նրա շիրիմը չէ զարդարւելու խաչով, և ծաղիկներ չեն ցանւելու նրա վրայ. բայց ամենքիս սրտում յաւիտեան դրոշմւած կը մնայ նրա քաջ ռազմիկի անունը:

ՔՐԴԱԿԱՆ ԵՐԱԺՅՏՈՒԹԻՒՆԸ

Այդ գիշերը մի քանի ընկերներով պահակ էինք կանգնել: Այն տեղը, որ հաւաքւել էինք, գտնուում էր մեր գիւղից քիչ հեռու մի լեռան վրայ, որ իշխում էր ամբողջ գաւառին: Հետեւաբար, թշնամին չէր կարող անցնել այդ ճանապարհով՝ առանց նկատւելու մեր կողմից, և ամենափոքր վտանգ պատահելիս ազդանշան պէտք է տայինք:

Մի քանի աւերակ տներ էին, որոնց մօտ շինել էինք մի տեսակ վրան: Չնայած սառնորդ ցրտին, արգելեց կրակ վառել, որպէսզի թիւրքերի ուշադրութիւնը չգրաււի:

Անուշ լուսինն ու գողտրիկ աստղերը փայլում էին այդ ամայի, մեռած, կարծես սգաւոր երկրի վրայ: Շուրջը ամբողջովին սպիտակ էր, զարհուրեցիկ և միաժամանակ հոյակապ: Ամեն ինչ հանգիստ էր: Այս շատ բարձր ու մաքուր օդում ձմեռային մեղմադճոտ քամի էր բարձրացել, որ ցուրտ ու ողբազին դեգերում էր մեր խմբի շուրջը, և ես որոշ չափով դժւարանում էի չեւրազել:

Այստեղ, այսպիսի գիշերով միթէ կարելի էր խոր ու լրջօրէն չխորհրդածել մեր ճակատագրի մասին: Երջանիկ են այն ժողովուրդները, որոնք կարող են վայելել շարունակ նրանց ընկերակցող խաղաղութիւնը, իսկ մե՞նք՝ հայերս... Եթէ մեկամտղծոտութիւնն է ուղղման ուղիւ մեր սրտերում, չէ որ դա նրանից է, որ սեփական երկիր չունինք: Միթէ կարելի է, որ սիրտը չարիւնի՝ դիտելով գեղատեսիլ Հայաստանը, հայրենի հողը, այս լեռները, դաշտերը, գետերը, այս գիւղերը, որոնք այնքան մօտ են մեզ, այնքան անուշ, և որոնք պէտք է պղծւած լինին վայրենի հորդանների ձեռքով: Ինչո՞ւ իրաւունք չունենանք ազատ շնչելու այս երկրում, որ մերն է ամենահին ժամանակներից ի վեր, այն ժամանակներից, երբ մեր նախնիքները նրան պաշտպանում էին օտարի աչքից:

Ինչո՞ւ մեր զաւակներն այսուհետեւ չապրեն այս հայրենիքում, ուր հողի ամեն մի թիզն ողողած է հայի արիւնով. ինչո՞ւ արիւն պէտք է թափէ կամաւորը, եթէ Հայաստանը պիտի մնայ օտար լծի տակ:

Մեր ժողովուրդը պէտք է վայելէ ազատ ապրելու և շնչելու ուրախութիւնը՝ դիակներով ցանցնւած այս երկրում, այս լայնատարած գերեզմաններում. ամայացած Հայաստանում պէտք է փթթեն բարգաւաճման ամենագեղեցիկ

ծաղիկները, և ես այդ արշալոյսն եմ նրան ուղարկում այս գիշեր, այս քամուն, որ թւում է, թէ աւետում է այդ ազատութիւնը, և, գինովցած, սրտումս ողջունում եմ նրան...

Յանկարծ, այդ տարտամ խաւարի միջից, չգիտես՝ հրտեղից եկած մի հեռաւոր երաժշտութիւն անցաւ մեր փոքր բանակատեղի վրայով. նրա տկար, բայց յստակ ձայները հմայիչ հնչեղով մեղեդիական մրմունջ էին սփռում անմահական գիշերի միջից:

Լսում էի այնպէս յափշտակւած, կարծես մի զմայլիչ երազի խաղալիք դարձած լինէր:

— Դիւրդերն են, ասաց մեր ընկերներէս մէկը:

Իրօք քրդական երաժշտութիւն էր, և ես վերջիշեցի այդ ծանր և անուշ եղանակը, որ սկսւում է մի քանի բարձր խաղերով և յետոյ ներդաշնակ իջնում, դառնում է ծանր ու մեկամաղձիկ: Լսում էի երկար, անսահման դիւթանքով՝ տարածութեան միջից թռչող այդ գիշերային երգը:

Ամեն մարդու տրւած չէ հասկանալ այդ հնչիւնների ամբողջ տիրութիւնը, այդ խաղերի դառնութիւնը: Երաժշտական այդ բանաստեղծութիւնները, նրա ինքնատիպ ձևափոխութիւնները, որոնք չկան ուրիշ որևէ երաժշտութեան

մէջ, այդ զուտ արևելեան մեղեդիին մատչելի չէ հիւսիսի կամ արևմուտքի մարդուն. միայն մենք ենք որ հասկանում ենք այդ. նա մեզ թնվչանքի, թախիծի ըոպէներ է ապրեցնում, նա բաց է անում մեր բոլոր վերքերը, որոնք չկարողացան բուժւել արտասահմանի ոչ մի կեանքով, արդի ոչ մի երաժշտութեամբ: Օհ, մը հայրենակցի սիրտը չէ յուզւել՝ լսելով այդ շեշտերը, որոնք ձեզ ընկղմում են կախարդական երազանքի, խոհուն ու տանջալից թախիծի մէջ: Ամեն ինչ, մեր ծննդավայրը, մեր կեանքը, մեր սէրը, ինչ որ թանգ է մեր սրտին—ամեն ինչ վերարտադրւում է այդ երաժշտութեան մէջ, որովհետև ծնւել ենք այդ երաժշտութիւնն ունենալով մեր արեան մէջ, և կը մեռնենք նրա հետ:

Եւ ես մտածում էի այն ամենի մասին, ինչ կարողացել է անել մոլեռանդութիւնը. նա մի ժողովուրդի հանել է միւսի դէմ, թելադրել է սպանութիւններ, պատճառ է եղած այնքան դժբախտութիւնների, որովհետև մէկը քրիստոսեայ է, իսկ միւսը մահմեդական: Եւ սակայն, ինչքան նման գծեր կան քիւրդի և հայի միջև, թէ բարբերի, թէ իրենց նահապետական կեանքի, հպարտ նկարագրի, և վերջապէս այս երաժշտութեան մէջ, որ միացնում է երկու հոգիները, մէկը մահմեդական, միւսը քրիստոնեայ,—

միևնոյն յափշտակութեամբ, միևնոյն դիւթանքով, միևնոյն երազանքով:

Եւ հնչիւնները գալիս էին շարունակ աւելի յստակ՝ այդ խաւարում իրենց հետը տանելով անգորութեան մի հառաչանք...

Կ Ռ Ի Ի Ը

Ձմռան մի ցուրտ, անհաճոյ օր է: Ի՛նչպէս անհանգիստ է մեր հիւղակում: Մի թոյլ կրակ է վառւում թոնիրի մէջ: Սառուցի պէս ցուրտ քամին համնում է մեզ ամեն կողմից՝ անցնելով ճեղքերից և տարածելով մի տարտամ տխրութիւն:

Դուրսը տենդային պատրաստութիւններ են տեսնում: Թնդանօթածիգները մանրակրկիտ խընամբով փայլեցնում են թնդանօթները, որոնց երախներին նայելիս մտածում ես նրանց արձակելիք ումբերի մասին: Դրանց մօտ են՝ այդ հսկաների բաղդատմամբ խիստ մանր՝ գնդացիները. բայց ինչքան գործնական ու օգտակար են նրանք այս երկրում, ուր ճանապարհների բացակայութեան պատճառով գործողութիւնները շատ հեռու են հեշտ լինելուց, և ներկայ պատերազմի տեխնիքական ոյժերը գրեթէ ձեռքերի վրայ պէտք է տեղափոխեն:

Այդ ամբողջ աշխատանքն ամենամօտ ժամանակի համար է: Այս գիշեր պէտք է մեկնենք, յարձակում սկսենք թիւրքերի դէմ՝ նրանց վանելու համար այն լեռնանցքից, որ մեր առաջ փակում է Տիգրանակերտի ճանապարհը:

Հրամանատարը նախազգուշացրեց, որ ճիշտ կէս գիշերին ճամբայ ենք ընկնելու: Ամենքը շտապեցին պառկել և այժմ նիրհում են խոր քնով:

Անձրեւում է: Դուրսը զգւելի եղանակ է, և անձրեւը չէ դադարում: Զրի կտրատւած վարագոյրի միջից դեռ ընդհնարւում է լեռների քղանցքը, մինչ կատարները կորած են անորոշ զանգւածների մէջ: Ամբողջ երկիրը տնքում է փոթորկի տակ, որ գալիս է ամեն կողմից, ալեկոծւում, ոռնում, կատաղում գերագոյն զըրգուով: Հողն ամբողջովին թրջւած է, և ցեխի մէջ ես խրւում:

Մեր բանակատեղի վրայ ևս իջաւ խաւար գիշերը: Հանգստի այդ մի քանի ժամերի ընթացքում՝ շատ անգամ պէտք է վեր կենալ ձիերին նայելու, որոնք իրար վրայ են յարձակւում, փախչում են իրենց բխովները հանելով: Եւ, դեռ նոր քնած, վեր կենալու ժամանակն է արդէն:

Իւրաքանչիւրս երեք հարիւրական փափուշտ ենք ստանում՝ այն յանձնարարութեամբ, որ խնայենք նրանց: Մեր խումբը կարգով շարւեց՝ մեկնելու պատրաստ: Լուրթեան մէջ լսեց պետի ձայնը, որ հրամաններ է արձակում: Հեծելազօրքը ճամբայ է ընկնում՝ ձախ թևը բռնե-

լու համար, մինչև որ մեր հետևակազորքը, որ մօտ 450 սևինից է բաղկացած, հասնի լեռնանցքի ստորոտը. վերելքը պէտք է կատարւի միասին:

Չնայած թշնամու թւին, որի մասին տեղեկացանք մի հետախուզութեան ժամանակ բռնած թիւրք գերիներից, թէ նա մեզնից չորս անգամ աւելի է, հրաման ենք ստացել ամեն գնով գրաւել լեռնանցքն ու պահել նրան, մինչև որ օգնական ոյժեր հասնեն: Բացի մեր խմբից, արշաւանքին մասնակցելու են՝ մի վաշտ Ն. Կ. Բ.-ից և մի վաշտ էլ Ա.-ի գնդից. ռուսական ոյժերը պէտք է գտնւէին մեր աջ թևի վրայ:

Մի տասնեակ սասունցիներ, որոնք իրենց հինգ մատները պէս էին ճանաչում այդ վայրը, մեզ պիտի առաջնորդէին և ցոյց տային մի ճամբայ, որ մեզ հնարաւորութիւն տար ձեռնարկելու մի շրջապատող շարժում: Ութը տարբեր ճանապարհներ էին տանում դէպի լեռնանցքի գագաթը. մի քանիսը երկար, դժւարելւանելի, միւսներն աւելի կարճ ու աւելի դիւրամատչելի: Մեր խմբին պաշտօն յանձնւեց գնալ և պահել ծայրայեղ աջ թևը: Պէտք էր անցնել դէպի գագաթն առաջնորդող ամենակարճ արահետով և մթնշաղին յանկարծ յարձակւել թշնամու վրայ:

Ուստի սկսեցինք քայլել և հասնելով լեռան ստորոտը, մի քիչ սպասեցինք, որ հետևակազորքը

հասնի: Երբ ամենքը միացան, վերստին ճամբայ ընկանք՝ կրկնապատկելով մեր զգուշաւորութիւնը: Թշնամին մօտ էր և ոչ մի կասկած չպէտք է յարուցանէր նրա մէջ. ամբողջ հարցը կայանում էր նրանում, որ պահակներն ու առաջապահներն ողջ ողջ բռնւեն՝ այնպէս, որ ժամանակ չունենան մի հատիկ գնդակ արձակելու: Այդ պէտք է անւէր արագ, առանց ժամանակ կորցնելու և գործադրւէր մեծ արիութեամբ ու պողարին, որովհետև ամենափոքր մի անխոհեմութիւն կարող էր անաշուղտութեան մասնել ամբողջ ծրագիրն ու աղէտալի հետևանքներ ունենալ մեզ համար: Ձիերի սանձից բռնած՝ գաղտագողի առաջանում էինք ցելսով խառնած ձիւնի միջով: Թւում էր, թէ նոյնիսկ կենդանիները զգում էին վտանգը և հանդարտ էին դնում:

Չնայած տարւայ այդ եղանակին—ապրիլի վերջն էր—ձիւնի մի թանձր խաւ ծածկել էր գրեթէ ամբողջ լեռնանցքն ու նրա լանջը՝ մի կողմից հանգցնելով մեր քայլերի աղմուկը, միւս կողմից մեծապէս աւելացնելով մեր վերելքի դժւարութիւնը:

Քայլում ենք կուրօրէն, իրար անձրեանոցից բռնած, որպէսզի չկորսւենք: Ամեն քայլափոխին հանդիպում ենք մի խոշընգոտի, և սառնաշոունջ քամին, Սասնոյ լեռների այդ յաւիտե-

նական ընկերը, ծակում է մեր աչքերն ու խոցում մեր կաշին իր սառնութեամբ:

Դա մութ գիշեր չէր, այլ սև գիշեր. խառնուրդ պատի պէս թանձր ու խիտ է, և թւում է, թէ կարելի է շօշափել նրան: Այն ապաւորութեան տակ ենք, որ եթէ մի քայլ առնենք, չենք կարող էլ առաջ գնալ, թէ ճամբայ չկայ, թէ պէտք է կանգ առնել, առջևից հեռացնել այդ սև զանգւածը, որ բռնում է մենք:

Ուրախանների նման համը քայլելով՝ կանջ ենք դնում նփրատի խուլ մրմունջներին, որ իր ջրեքը քարշ է տալիս ափսոսել, շատ հեռու, դէպի Միջագետքի խորքերը, ուր հեծեծում են մեր աքսորական եղբայրները. և ուր հաւաքւել են մահւան կարաւանների մնացորդները: Գիշերային այդ վերելքն ունէր մի ինչ որ մղձաւանջային, տխրառիթ բան. առաջանալով այդ ոչնչի միջից, թւում էր, թէ թափանցում ենք մէկն այն հազար ոլորւածք ունեցող լաբիրինթոսներից, նման դիցաբանական Կրետէի բաւդին, մէկն այն լուռ շիրիմներից, որտեղից ոչ ոք ողջ դուրս չի գալիս:

Եւ սակայն, երբ բազմապիսի դժւարութիւններից յետոյ հասանք լեռնանցքի գլուխը, այգի առաջին ցոլքերն երևային: Դանակով կտրելու աստիճան հոծ մշուշ էր պատել, այն-

քան որ խիտ էր: Մեր ձիերին մի հեղեղատու պահելուց յետոյ, առաջ շարժւեցինք: Մեր առաջապահները, որոնք բաղկացած էին հաւաքնդիր հետախոյզներից, առաջացան դէպի թիւրքական պահակները: Ամենաճգնաժամային բաւական էր, ամենից աւելի անձկալին: Արդեօք պիտի հասնէն իրենց նպատակին՝ առանց նկատւելու: Գուցէ թշնամին նախադրուշացած է... այդ դէպքում նրանք ամենքն էլ գերի կընկնեն:

Մեր սրտերը սեղմւած են անհամբեր սպասումից. այսուամենայնիւ կատարեալ վտահութիւն ունինք մեր ընկերների վրայ: Մեր կամաւորներն այնպիսի կտրիճներ են, որոնք երբէք ողջ չեն յանձնւիլ:

Արևը ծագել էր: Յանկարծ մի ճարճառիւն լսեց՝ պատռելով օդի լուռութիւնը, և մի բնորոշ սուլոց մեզ իմացրեց առաջին վրիպած փամփուշտները, որոնք անցան մեր գլխի վերևից: Հազիւ ժամը հինգն էր:

Կռիւր սկսեց: Մեր հետախոյզները, որոնք առաջին գծի վրայ էին, ողջ ողջ գերեցին թիւրք պահակներին. յետոյ շարունակելով իրենց առաջխաղութիւնը՝ գրաւեցին զառիվայրի լանջերը, և կանգ առան՝ թիւրքերին իրենց դիրքերից վանելուց և մեր առջև գտնւող բլուրը գրաւելուց յետոյ միայն:

Հագիւ կէս ժամ էր, որ սկսել էր հրաձգութիւնը, և ամբողջ գազաթն արգէն մեր ձեռքն անցաւ, և դա շնորհիւ մեր կամաւորներին, որոնք կուր տենդին միացրել էին գործողութեան արտասովոր ճարպիկութիւն, կուր մի ուրիշ միաւորի համար մի ամբողջ գունդ հարկաւոր կը լինէր դրաւելու այդ արծաշին բարձունքը, որ բնութիւնը դարձրել էր մի իսկական բերդ. և սակայն, մեր յիսուն զինւորներին աջողեց գերել թուով տասնապատիկ թշնամուն՝ այն պատճառով, որ զրանցից իւրաքանչիւրն երկար փորձառութիւն ունէր, գիտէր պատերազմի բոլոր խորամանկութիւնները, և կուր էր եկել ոչ թէ հարկադրած, այլ իր սեփական կամքով:

Բայց հանդիպակաց կողմից, մօտ 900 մետրի վրայ հագիւ նկատելի փոքրիկ գորշ կէտեր էին շարժուում: Հրաձգութեան շառաչիւնն աւելի ուժգին էր լսուում, և այնտեղ մերթ ընդ մերթ մի փոքր կէտ անհետանում էր:

Սակայն մի ըռպէում դէպքերը գահավէժ ընթացք ստացան: Թիւրքական զանգաւածները գալիս էին մեր աջ թևի վրայ, նրանց օգնական ուժեր էին հասնում: Նշանակէտեր չէին պակասում, և մերոնք լաւ գործ էին տեսնում:

Մենք տակաւին պահեստումն ենք: Մեզնից մի քանի քայլի վրայ կանգնած է մեր հրամանատարը: Միջահասակ, թեկնեղ, խրոխտ գլխով

և աչքերով, որ մանկական զեղեցկութիւն ունին: Պարզ հագած, ինչպէս իր կամաւորները, «տասնոցը» կախ մէջքից, հեռագիտակով պնտում է տարածութիւնը: Ժիր ու շրջահայեաց՝ նա պատրաստում է իր ծրագիրը. մի ակնարկով ընդգրկեց և հասկացաւ ամբողջ դրութիւնը: Այժմ նրա թիկնապահը հրաման է բերում, մի ուրիշ ձիաւոր զինւոր գնում է մի լուր հազորդելու ռուսական վաշտերին, որոնք գտնուում են մեր ծայրայեղ աջ թևում: Ճակատամարտը նոր է սկսւելու. պէտք է գործել առանց յապաղելու:

Հրամանատարի ճիշտ կողքին գտնուում են մի յիսնեակ թիւրք գերիներ, որոնց հսկում են մի քանի զինւորներ՝ գէնքը ձեռին: Նրանք ամենքն ապուշ տեսք ունին, յիմարացած, որ այդպէս զինաթափւած են, բռնւած՝ դեռ մի հատիկ զնդակ չարձակած, նոյնիսկ բերան բանալու ժամանակ չունեցած: Նրանք ամենքն էլ լաւ են հագւած, նոր զգեստներով ու կօշիկներով: Բաճկոնների օձիքի վրայ գանազանուում է «կ» տառը—Գալլիպոլի թերակղզուց նոր հասած զօրքերից են: Նրանց միջև կայ և մի երիտասարդ թիւրք սպայ, որ անսխալ գերմաներէն է խօսում, մի պատանի, հագիւ 20 տարեկան: Նա իւրայիններից մի կողմ է կանգնած, օրպէսզի լաւ աչքի ընկնի իր աստիճանի բարձրութիւնը ասկեաւորների բաղդատմամբ:

Այդ ըրպէին բերում են մեր երկրորդ գու-
մարտակի հրամանատար Մարտիրոսին, որ ծանր
վիրաւորւած է ոտքից. երկու զինւորներ նրան
պահում են. նա չէ կարողանում քայլել: Առատ
արիւն կորցրած լինելով՝ չէ կարող տեղափոխ-
ւել աւելի հեռու: Հստակ ենք, որ նրա օգնական
Մակեդոնն էլ վիրաւորւած է գլխից, բայց մնա-
ցել է իր ղիբքում և ստանձնել հրամանատա-
րութիւնը: Նրանց թիկնապահ Վիրապին նեն-
գօրէն սպանել են 5 մետր տարածութիւնից՝
փշրելով նրա գանգը: Պարզեց, որ թիւրքերը
բարձրացրել են իրենց ձեռքերը՝ «թէսլիմ, թէս-
լիմ» կանչելով, և երբ մերոնք մօտեցել են
առանց կասկածելու, ուղղել են հրացաններն ու
մօտիկից կրակել: Վիրապը սպանւել է անմի-
ջապէս՝ գլուխը ցրել եկած: Մերոնցից ուրիշ
երկու հոգի ծանր կերպով վիրաւորուել են: Ո՛չ
մի գերի չվերցւեց այդ նամարդ կուտղներից.
ամենքն էլ տեղնուտեղը սպանւեցին՝ անողորմ և
մոլեգին դարձած մեր զինւորների ձեռքով:

Այդ ըրպէին մի թեթեւ քամի էր բարձրա-
ցել, և թիւրքերն անցան հակադարձակաման: Դրու-
թիւնը ծանրակշիւ էր դառնում: Նրանք երևում
էին ամենուրեք, գալիս էին ամեն կողմից:
Զարդւում էին մասսաներով և գալիս էին շա-
բունակ:

— Պահեստը թող առաջ անցնի, գոչեց հրա-
մանատարը:

Հերթը մերն էր: Իսկոյն ոտքի կանգնելով
առաջ նետուեցինք, ցատկելով, կատաղի աչ-
քերով, ամեն ինչ մոռանալով մեր շուրջը, տա-
ւելով մի գաղափարով, միակ նպատակով—հա-
սել թշնամու վրայ, նրան ցցել սւինի ծայրին,
վրէժ լուծելու համար, արիւնի վրէժը՝ նրանց
գործած բոլոր վայրագութիւնների համար, բո-
լոր այն անարգանքների համար, որոնց ենթար-
կել են մեզ տարիներ ու տարիներ շարունակ:
Մենք այժմ միայն 150 քայլ հեռաւորութեան
վրայ էինք գտնւում թիւրքերից: Նրանք սոսկա-
լի կրակ բացին մեզ վրայ՝ խոռոչներ առաջաց-
նելով մեր շարքերում: Դա կորստաբարեր էր,
ամեն ըրպէ մի ընկեր էր ընկնում մահացու վի-
րաւորւած և կոկորդից արձակելով մի ցաւատանջ
ձիչ: Տեսնելով, որ իրենք մեզնից շատ աւե-
լի են, թիւրքերը դիմեցին յարձակման: Անկա-
րելի էր առաջանալ. ամեն մի քայլ մի կամաւո-
րի կիանք էր արժենում. ուստի գետնի վրայ
պառկեցինք՝ սպասելով թշնամու գրոհին:

Մեր դրութիւնն աւելի ու աւելի էր վտան-
գաւոր դառնում: Այժմ մեզ վրայ կրակում էին և
կողքերից, այնպէս որ երեք տարբեր կողմերից
գնդակների տարափ էր տեղում մեր վրայ:

Շրջապատուած էինք, և մեր տեղն իսկական
դժոխք էր դարձել:

Թիւրքերը դուրս գալով իրենց խրամատից՝
աղաղակներով ու սպառնալից շարժումներով
առաջ էին նետուում. նախ մի գօրատիւն, ապա
երկրորդը և վերջապէս երրորդը վրայ հասան:
Մենք, բացի վիրաւորներից, որոնց պէտք է տե-
ղափոխէին ընկերները, և սպանւածներից, հի-
մա փափայլ էինք մօտ երեսուն հոգի: Նրանց
ալիքների հեղեղի, որ գալիս էր՝ կարծես մեզ
ժայռի պէս փշրելու համար, և դժոխային ու
անընդհատ կրակի առաջ, անտարակոյս, եղաւ
մի բռպէ, որի արագութիւնը ես լաւ չպատկե-
րացրի, աւելի շուտ՝ մի վայրկեան, երբ անս-
տուգութիւնը համարեա սկսել էր նահանջի մի
շարժում առաջացնել. բայց դա միայն մի վայր-
կեան էր: Եկաւ մի ուրիշ վայրկեան, երբ մեր
կամաւորների պաղարիւնութիւնը, երիտասար-
դութիւնը, հերոսութիւնը, աւանդութիւնները,
թիւրքերի դէմ ատելութիւնը, յաղթանակ տա-
նելու և վրէժ լուծելու յոյսը զարթեցրին թափ
ու արիւնքիւն: Հայ կամաւորները թւով ճգմաւ
էին: Գիտէին, որ ամենքն էլ մահաւան են դա-
տապարտուած, եթէ չփախչէին: Թիւրքերն այժմ
միայն մի քանի քայլի վրայ են:

Բայց կարող էին փախչել. տեսնւած բան
է, որ կամաւորը փախուստ տայ—ոչ երբէք:

Պատերազմի սկզբից ի վեր ոչ մի այդպիսի դէպք
արձանագրւած չէ հայ կամաւորների տարե-
գրութեան մէջ: Նրանք կը մեռնէին, քանի որ
պէտք է մեռնել, բայց կը մեռնէին՝ գէնքը ձե-
ռին:—Այս էր կամաւորին վայել միակ լու-
ծումը:

Եւ տեղի ունեցաւ մի ապշեցուցիչ տեսա-
րան: Արհամարհելով զնդակները, որոնք սուլե-
լով ընկնում էին նրանց մօտ, հողի մէջ, կամա-
ւորները խոյացան դէպի առաջ՝ ամեն ինչ հըն-
ձելով իրենց ճանապարհի վրայ: Այս տոկոսնու-
թեան, ամենեկին չզիջելու այդ վճռականութեան,
այդ հոյակապ անձնուրացութեան հանդէպ,
թիւրքերին տիրեց վարանումի մի բռպէ, որ
բաւական էր յաղթութիւնը վճռելու համար: Եւ
մի բուն կամաւորներին աջողեց կասեցնել այդ
մասսան, առաջն առել մարդկային այդ յորձան-
քի յարձակման ու կատարելապէս անկարգ փա-
խուստի մատնել շարած թշնամուն:

Օհ, ինչքան գեղեցիկ էին մեր կամաւոր-
ներն այդ կռոււմ, այդ բռպէում... Հայրենիքը կը
հպարտանար տեսնելով նրանց այդքան ուղիղ,
այդքան քաջ լինելը: Նրանց արիւնքեան շնոր-
հիւ դերերը փոխեցին: Այժմ թիւրքերն էին
փախչում խօսական խուճապով, և մեր կամա-
ւորները հրագէտները լեցնելով անխնայ ջարդում
էին նրանց:

— Ա՛ռ, էս էլ էն եքայ մարդուն, որ փախչում է դէպի ձախ, գոռաց Տիգրանը, և հրացանն ուղղելով՝ արձակեց. կարելի էր որոշակի տեսնել, որ ասկեարի մեծ ուրագիծը տապալեց:

Գլուխը մերկ, կուրծքը կիսովին բաց՝ Տիգրանն աչքի էր ընկնում խմբի մէջ: Նա ոգեպնդում էր ընկերներին, և ինքն առաջինը խոյացաւ թշնամուն հալածելու: Նրան տրւած էր մարդկանց իր յետեից քաշելու շնորհք:

Սկսեց մի ընդհանուր հոսանք դէպի առաջ: Մեր աջ թևի վրայ գտնւում էին Դէլի-Ղազարի զինւորները, ձախ թևի վրայ Մարտիրոսի զինւորները: Բարձրանալով մի բլրի վրայ՝ կանգ առանք. պէտք էր ամրանալ գրաւած հողամասերում՝ նախքան աւելի հեռուն գնալու ռիսկ անելը: Բայց դա միայն ըուպէական դադար էր, արովհետև շուտով հրաձգութիւնը վերսկսեց:

Ժամը ինն է: Հասնում է Եսայոնը՝ իր սոսկալի դէմքով և իր փոքր հասակի համեմատութեամբ ահագին դաշոյնով և իմացնում է մեզ, որ մեր գործերը շատ վատ չեն, բայց ամեն գնով պէտք է գրաւել մի խրամատ, որտեղից թիւրքերը կրակում են մեզ օգնութեան փութացող բոլոր պահեստների վրայ: Բայց այդ իսկ բռպէին շրջապատւեցինք գնդացիների և հրացանների ծայրաստիճան անվրէպ կրակով: Դրնգակները պայթում են մեր գլխի վերև վհատե-

ցուցիչ ճայթիւնով. պարզւում է, որ թիւրքերը գործ են ածում «գում-դում» կոչւած պայթուցիկ փամփուռներ:

Մի քանի ժամանակից ի վեր ամբողջ երկինքը ծածկւած է ամպերով: Ամենից առաջ անձրևի մի թեթև խաւ է. յետոյ աւելի խիստ և ուժգին է դառնում, որին հետևում է մի ըուպէ հանգիստ. բայց յանկարծ պայթում են կայծակները, որոտումները սաստկանում, յետոյ մի կատաղի փոթորիկ, դոյզն ընդմիջումներով, բարձրացնում է և տանում ջրի մի մեծ կոհակ: Հիմա անձրևը հեղեղանման է թափւում. մի տեղատարափ, անդադրում, կուրացնող, ամեն ինչ ողողող, մի սոսկալի և խիտ անձրև, այնպէս որ երկու քայլի վրայ ոչինչ չես կարող տեսնել: Մութը կրկնապատկւում է. ամպերը գալիս են հետզհետէ աւել սպառնալից՝ քշւելով մի զարհուրելի քամիից. կայծակը կրակի մի սրընթաց հետք է գծում—կասես՝ ամբողջ աշխարհի ամպերը հաւաքւած լինին Չեչմէ—Գէղմա—Գեադուկի վրայ:

Անձրևում է, անձրևում, կարծես գիշեր լինի, այնքան թանձր է գալիս: Հիմա քամին է սկսում փչել. նրա գոռգոռոցը լսում է խորխորատներում:

Ամենքս էլ թրջւած ենք մինչև ոսկորները: Պատասպարւած քարերի ետևը, հապճեպով փոր-

ւած փոսերում, ջուրը հասնում է մինչև մեր մէջքը: Անկարելի է շարժւել, ոչ էլ տեղափոխւել կարելի է, որովհետև թիւրքերը շարունակում են կրակել: Զոհաստներս մարմինն կպած, վրանքիցս ջուր հոսելով, սարսռալով և սովամահ՝ մնում ենք անշարժ, շարունակելով կասեցնել թիւրքերի գրոհը:

Իսկ փոթորիկը չէ դադարում: Պէտք է տեսած լինել այդ ջրհեղեղեան անձրևները, որոնք ժամեր ու ժամեր շարունակ բաղխւում են Սաանոյ լեռներին:

Կէսօրւայ ժամը երկուսն է: Գնդացիները սկսում են կատաղօրէն շառաչել: Մեր կամաւորները մի խրամատ գրակեցին մեր աջ թևի վրայ. բայց թշնամու մի զօրասիւն է երևում յանկարծ մեր հանդէպ: Համազարկ ենք բանում, և թիւրքերը հնձւելով՝ ընկնում են իրար ետեից, ոմանք սպանւած, ոմանք վիրաւորւած:

Կռիւր շարունակւում է: Ժամը չորսն է: Թշնամին մի քանի ժամանակից ի վեր սկսել է այնպիսի կրակ, որ գլխի պտոյտ է պատճառում, զոռանցել է տալիս և ուղեղները սասանեցնում այդ անվերջ վզղիւնով: Այդ միջոցին հա արձակեց մի ալիք, որ յետ մղեցինք. նրա թիկունքից հասնում է երկրորդը, աւելի ուժեղ, աւելի հոծ. այսուամենայնիւ այդ գրոհն էլ կասեցւեց, յետոյ յետ շարտւեց: Բայց և մեր խումբն էլ

նօսրանում էր սպանւածներով ու վիրաւորներով և մենք աւելի ևս մեկուսացանք:

Մեր ճակատի և ձախ թևի վրայ յարձակւելով՝ թիւրքերը տեղացնում են մի աւելի սոսկալի, քան երբէք. գնդացիային կրակ, աւլում են ամբողջ հողը և գրաւում Ն. Կ. Բ.-ի խրամատների առաջին զիծը, որ գտնւում է մեր բանակատեղի և լեռնաշղթայի բոլոր գագաթներին իշխող մի բարձունքի վրայ: Այդ բոպէին՝ Յակոբը, որ զեկավարում էր մեր տասնեակը, և ես, ապշահար նկատեցինք, որ մօտ 500 մեարի վրայ թիւրքերի մի գանգւած է առաջանում:

Որպէսզի չշփոթւեն ու չվհաւաւեն, մենք զինւորներին վատահացրինք, որ դրանք մեր օգնական ոյժերն են, որ գալիս են: Բայց երբ նրանք տեսան Ն. Կ. Բ. ուս զինւորներին, սրոնք յետ էին քաշւում, չկարողացանք դրանցից թագցնել ճշմարտութիւնը: Մեր ձախ թևը ճեղքւած էր, և թիւրքերը գալիս էին մեծ թւով:

Յակոբը հաւաքեց իր բոլոր զինւորներին և ասաց նրանց.

— Տղէքս, եթէ թողնենք մեր դիրքը, ուստական ամբողջ Ն. Կ. Բ. վաշտը գերի կ'ընկնի: Պէտք է դիմադրենք մինչև վերջին մարդը, մինչև վերջին գնդակը: Թիւրքերը պէտք է լծանան, թէ կուռւմ են հայ կամաւորների դէմ:

Նւ կռիւր վերսկսեց աւելի կատաղի կեր-

պով. Գնդակները սուղում էին, և այն տպաւորութիւնն էինք ստանում, թէ մեղուներն մի մի պար է, որ թռչում է:

Հիմա դրութիւնն իսկապէս լրջանում էր: Թշնամին դարձեալ դուրս էր եկել իր խրամառներէն: Գրոհը չափազանց ուժգին է: Թշնամին ուզում է հասնել մեր գտնւած վայրը, ինչ գնով էլ լինի: Բայց այս բարձր տեղն ամեն ինչ է մեզ համար. եթէ զրաւի, այլևս ճամբայ չի մնայ մեր նահանջի համար. այստեղով պէտք է անցնեն մի ամբողջ վաշտ, բոլոր վիրաւորները, ձիերը, գնդացիները, զինւորները, այդ ամբողջ թափօրը պէտք է անցնի այս լեռան վրայով:

Նահրապետութիւնը շարունակում է հետզհետէ աւելի ուժգին թափով: Փամփուշտները պայթում են շատ մօտ: Թիւրքերը վրայ են հասնում ամեն տեղից: Արդեօք տեղի ենք տալու: Միւս զօրամասերը քաշւեցին. միայն մեր խումբն է մասնակցում կռիւն: Մենակ ենք մնացել: Այդ ճրգնաժամային րոպէին հասնում է մեր հրամանատարը: Աչքերը կայծկտուն, ակնարկն ազդու և վճռական՝ նա յանկարծ երևաց ձիու վրայ, փամփուշտների տարափի միջից:

Նրա ձին չորս տարեկան է, ամբողջովին երաշալի սկիզդոյն, կրծքի վրայ միակ սև բծով: Մազերը փայլուն, միջահասակ, նա անբաղդատեղիօրէն ճկուն, հուժկու և կրակոտ է: Սովոր-

րական ժամանակ գառնուկի պէս խելօք և մաքրաբարաձի նման ուշիմ է, բայց երբ գրգռւում է, համարեա անգուսպ խելագար է դառնում:

Հրամանատարն եկել էր այստեղ՝ աքնամարհելով վտանգը, անցնելով բաց վայրից, ուր ամեն վայրկեան մահը կարող էր հարածել նրան, և իր ներկայութեամբ հանգստացնում էր զինւորներին, յանձնարարում էր, որ ամեն մարդ իր տեղումը մնայ:

Երբ զինւորները կռիւ մէջտեղը տեսան իրենց պետին, որ քաջութեամբ մրցում է իրենց հետ, արհամարհում է գնդակները, որոնք պայթում են չորս բոլորը, ոգևորւեցին, որովհետև պաշտում էին իրենց հրամանատարին, հիանում նրա անվախութեան վրայ:

Տղէքը, դուք աւելի շուտ պէտք է մեռնէք, քան թողնէք, որ մի հատիկ թիւրք անցնի լաւ պիտի դիմադրէք:

Բայց արդէն մի ձիաւոր զինւոր էր գալիս՝ պահանջելով նրա ներկայութիւնը մի այլ կէտում: Հրամանատարը դարձաւ դէպի մեզ, ձգեց մի ակնարկ, որ դէպի իր զինւորները վստահութեան մի փայլով էր շողում, խթանեց իր ձին և անհետացաւ նոյնքան յանկարծակի, ինչպէս եկել էր:

«Լաւ դիմադրեցէք», եղել էր հրամանատարի վերջին խօսքը, և մենք լաւ դիմադրեցինք:

Նուռ, առանց մի շարժումի, սպասեցինք թիւրքերի վերելքին. թողեցինք, որ մօտենան մինչև յիսուն քայլի վրայ: Եւ իսկոյն, դան-դան—համազարկ: Յարձակողները խուժք խուժք ընկան. դիակներ կային նոյնիսկ մեզնից մի քանի քայլի վրայ:

— Դեռ շարունակում են բարձրանալ, ցած խփեցէք, գոչեց Յակոբը: Հիմա ցած ենք խփում: Այս թակարդը շարունակում էր ամբողջ րոպէներ: Արդէն մի ժամ է, որ մեր կամաւորները պաշտպանւում էին առիւծների նման՝ յետ մղելով ամեն մի գրոհ: Այժմ միայն մի բուռը մարդիկ ենք, իսկ թիւրքերն աւելի ու աւելի բազմութեամբ են գալիս: Շրջապատւած ենք երեք կողմից: Մեր դրութիւնը ճշնաթամային է: Իւրաքանչիւրիս մնում էր միայն տասնական փամփուշտ:

Բայց ահա հրաման է ստացւում պաշտել այդ վայրը: Ամենքն անցել են արդէն. մենք էլ մեր հերթին կարող ենք յետ քաշել: Սակայն չպէտք է այն տպաւորութիւնը ստանայ թըշնամին, թէ մենք փախչում ենք. ուստի և նահանջում ենք բարձունքների վրայից՝ շարունակելով հրաձգութիւնը:

Ահա, թէ ինչպէս մի տասնեակ կամաւորներ ընդհանուրի փրկութեան համար անձնազոհ

լինելով, կարողացան կասեցնել հարիւրաւոր թիւրքերի գրոհը, Գէղմա—Գեադուկի վրայ սփռելով մօտ 200 թիւրք ասկեարների դիակներ և այդ՝ մի լքւած վաշտի համար, որ կանոնաւոր նահանջէ և չկոտորւի:

ՀԱՅ ԿՆՈՋ ՍԻՐՏԸ

Մէկն էր այն սև գիշերներէն, երբ գիւղացիները խաղաղ ժամանակ իսկ չէին դուրս գալ տնից: Փոթորիկը պատել էր ամբողջ գաւառը, և ամենքը ձնացին խրամատներում—թիւրքերը կծկւած իրենց խրամատում, և կամաւորները նրանց գէմ առ գէմ՝ սպասելով աւելի մեղմ ու նպաստաւոր եղանակի: Միայն պահակն էր հսկում պտոյտ գործելով և խաւարի միջից գննելով թշնամու գիրքերը:

Ամեն ինչ հանդարտ էր թւում: Ո՞վ կը կասկածէր, որ թշնամու վտանգի տակ, երկու քայլի վրայ մի արշաւանք է կատարւելու, բայց ոչ սովորական արշաւանք, այլ իր տեսակում եզակի մի բան:

Դա Մ—ն է, որ իր ընկերներից մի քանիսի հետ միասին քիւրդերից վերադնում է հայերին:

Երբ ջարդերը սկսեցին, քիւրդական մի քանի աշխրէթներ ապաստան աւին հայերին: Այժմ նրանք հայերին բերել են թիւրքական գիրքերի թիկունքից և մերոնց հետ փոխադարձ

համաձայնութեան գալով՝ ամեն մի հայի փոխարէն մի ոսկի էին ստանում, իբր նրանց ապրուստի երկուստեք գնահատւած փոխարժէքը:

Այսօր նրանք լուս գործ տեսան՝ օգտւելով գիշերւայ թանձր խաւարից, և բաղմամբիւ տասնեակներով դժբախտ հայեր խլեցին այն դաժան ճակատագրից, որ նրանց ձգել էր դահլիճների ճանկերի մէջ:

Արևի առաջին ճառագայթներն արդէն վառում էին մթութիւնը և երկնակամարը բոցավառում էր բաց կարմիր գոյն առած՝ հեռւից նմանւելով մի համայնատարած հրդեհի, որ աղէտ է տեղում երկրի վրայ: Հետեւեալ օրւան յետաձգեց մեր վտանգալից ու գողտնի արշաւանքը, երբ բերին մի հայուհու, մօտ երեսուն տարեկան, աղգային տարադով, երեսը հաստ լաջակով ծածկւած: Նրա արևահար գոյնն ու խորշումած դէմքը ցոյց էին տալիս նրա կրած բոլոր զրկանքներն իր երկարատեւ գերութեան ընթացքում, և նրա սարսափահար ու անճարացած տեսքը մտածել էին տալիս այն բոլոր ստորացումների մասին, որոնց նա ենթարկւել էր:

Մի խուսափուկ ականորկ ձգելով իր շուրջը՝ նրա հայեացքը կանգ առաւ իր աղտաբարբի վրայ: Նա մի րոպէ պիշ պիշ նայեց նրան, յետոյ առքի կանգնելով՝ ուղղակի գիմեց գէպի նա:

— Եղբայր, առաջ նա, պաղատաւով եմ չմերժել, ինչ որ պէտք է խնդրեմ: Լսիր իմ խնդիրքն և երկնաւոր Աստուծոյ կը վարձատրէ մի դրժբախտ կին միսիթաբելուդ համար:

Մ.— Նա այդ կնոջ պնդումի և վճռական շեշտի առաջ վերջ ի վերջոյ ընդունեց առաջարկը:

— Այսպէղից մի օրւայ ճանապարհի վրայ, վրայ,— սկսեց նա,— գտնուում է իմ գիւղը. կուզէի, որ դու ինձ ընկերակցես այնտեղ գնալու:

Թրջած արահետով դժարութեամբ առաջանում են երկու ուրւագծեր. նրանցից մէկը, աղամաղդը, թեով նեցուկ է դարձել մի կնոջ, որ յոգնութիւնից ուժասպառ՝ հազիւ է քարշ գալիս:

Շուտով երեացին բաւրումին ամայացած մի գիւղի աւերակները, տները՝ սեացած կրակի ծխից:

— Այստեղ է, առաջ կինը:— Կանգ առան մի տնակի մայրորդների մօտ, որի առաջ բազմութիւ քարեր էին գլորւած: Մորադրելով մի անկեւնում՝ կինը սկսեց փոքել գետինը: Մի քիչ անց, նա վայրենի աղաղակ արձակելով՝ ձեռքում յաղթականօրէն ձօճեց մի փոքր քոսկ:

— Ահա,— առաջ նա,— 60 սոկի է. գիտեմ, որ քիչ է, բայց դա է իմ ամբողջ հարստութիւնը՝ Ա.ս. այս գրածը և ազատէ մերոնցից նրանց, որոնք դեռ գեթ են քիւրդերի ձեռքում:

Մ.— Նա,— նա էր կնոջը ընկերակցողը— խիստ յուզւած այդ զոհաբերութիւնից՝ նախ ուզեց մերժել, համոզել թեղձ կնոջը, որ պահէ իր փոքրիկ հարստութիւնը, միակ աղբիւրը, որ նրան հնարաւորութիւն կը տար ապրել մի առժամանակ. բայց կինը չէր ուզում ոչինչ լսել:

— Դու ինձ ազատեցիր, աղաղակեց նա և իմ պարտքն է օգնել ձեզ՝ ազատելու նրանց, որոնք դեռ օտար լծի տակ են գտնուում:

Եւ այդ թշուառ կինը, որ ականատես էր եղել կոտորածներին, երբ կորսն իր ամուսինը, զաւակները, օջախը, երջանկութիւնը,— այդ կինը, որ աշխարհում բացի մի քանի ոսկիներից ուրիշ ոչինչ չուներ այլ ևս,— իր ազատագրման բոլոր լսում էր միայն խղճի ձայնին, որը նրան թելադրում էր կատարել իր պարտքը:

Եւ նա կատարեց այդ՝ վեհանձն ժեստով. առանց մտահոգւելու իր կեանքի մասին, ուզեց երախտահատոյց լինել և այդ լուծման տեց մի հպարտութեամբ, որի տակ ծածկւած էր իր երկրին օգտակար լինելու և իր ազիզ Հայրենիքի հանդէպ պարտքը կատարելու տնտես գոհունակութիւնը...

Հ Ր Ա ժ Ե Յ Տ

Յիշերը բարձրացած քամին շարունակում էր փչել աւելի ուժգին և հետզհետէ սպառնալից էր դառնում: Գորշ մարգարտագոյն երկինքը կերպարանափոխել էր մուգ կապոյտի, որի վրայ զանազանում էին մի քանի փայտեղէններ — ամպեր, որոնք թւում էր թէ ընկել էին շատ ծանր բեռան տակ: Եւ այդ քառսի, որոտման մէջ, բոլոր աղմուկներն իբրար էին խառնւել՝ մթնոլորտում կազմելով մի ժխոր, սը խլացնում էր ամեն ինչ: Քաժու մի ոռնացող թանձր կոհակ անցնելով մեր բանակատեղի վրայից՝ մի տարտամ տրտմութիւն տարածեց իր թևերով:

Բայց շուտով քամին հանդարտւում է, աղմուկը դադարում և իբր շնչահեղձ մի գազան գետնի վրայ է տարածւում հանդարտիկ, խոր քնի մէջ: Շրջակայքում ամեն ինչ մեռնում է, մի գծնդակ լուծիւն տիրում՝ մերթ ընդ մերթ ընդհատելով Եփրատի հեռաւոր աղմուկով, որ իր առաւօտեան ջրերում լողացնում էր գիշատիչ թռչուններին, որոնք յետոյ շատ բարձր դէպի երկինքն էին թռչում՝ իրենց սոսկումի

ճիշերն արձակելով: Այս լուծեան մէջ ամեն մարդ զգում է մի ինչ որ ճնշող բան, նախատեսում է ինչ որ չարագուշակ լուր. ամեն մարդ կռահում է, թէ այդ նենգամիտ լուծիւնը բերում է ամեն զւարթութիւն, ամեն ուրախութիւն մեռցնող մի մեղամաղձութիւն:

Ի՞նչ է պատահել: Ի՞նչ անիծապարտ շունչ է դա, որ յանկարծ ճեղքեց օդը, սուգի մէջ խորասուզեց մեր բանակը, թունաւորեց թափը, վառվառնութիւնը, տրամադրութիւնը, և առաջացրեց այս շշմեցուցիչ փոփոխութիւնը: Միթէ մեր կամաւորները արիւթիւնը յանկարծ թուլացաւ. միթէ նրանք այլևս չեն կարողանում տանել կուէի, զրկանքների այս կեանքը. արդեօք իրենց անկարող են զգում թշնամու առաջ, և կամ արդեօք թուլամորթութիւնից ու վախից՝ վայր են դրել զէնքերը:

Ո՛չ, ո՛չ, սաստիկ սխալւում են: Հայ կամաւորն երբէք կանգ չէ առել այդպիսի արգելքների առաջ, նա երբէք չէ փախել թշնամու առջևից, զրկանքները չեն կարողացել ազդել նրա վրայ: Սասնոյ սարերն ու Եփրատի ափերը կարող են վկայել այդ մասին: Մեր զինւորները հաւաւատարմութեամբ են գնացել նւիրական աւանդութիւններով գծած քաջութեան ուղիով:

Ո՛չ, Կայ ուրիշ բան, մի բոլորովին այլ հարց, որ ծիծաղը մեռցրեց նրանց շրթունքների վրայ.

այդ պատճառը շատ ծանրակշիռ է, շատ նւա-
տացուցիչ կամաւորի ինքնասիրութեան հա-
մար—

«Մեր խումբը պիտի լուծի»:

Մյս, հրաման եկաւ ցրելու հայկական բո-
լոր խմբերը: Երկու տարւայ զինւորական ծա-
ռայութիւնից յետոյ, որի ընթացքում նրանք
անդադար կուէլ են փառքով, արիւն թափելով՝
արւած բոլոր ուխտերի, ընդհանուր դատի հա-
մար, հայ կամաւորներին արձակելու լուրն է
ստացուում՝ ի նշան խորին երախտագիտու-
թեան...

*
* *

Երբ Թիւրքիան հաւաքելով իր բոլոր վայ-
րենի հորդաները՝ յաբձակեց Հայաստանի վրայ
և, ինչպէս անցեալներում, ուղեց հրի և տ-
րեան մատնել երկիրը, նա իր առաջ տեսաւ վրձ-
ռական, հերոսական, ոչ մի զոհաբերութեան
առջև չընկրկող մի ժողովուրդ: Նա պիտի կըռ-
ւէր մի ազգի դէմ, որ իր ծաղիկ երիտասար-
դութիւնը զոհեց. նա սարսափի առջութեամբ
տեսաւ, որ իր բազմաթիւ լեզենները ջախջախ-
ւում են հազարաւոր կրծքերի կենդանի, անան-
ցանելի պատուարի դէմ. Հայաստանը ոտքի էր
կանգնել և ամենահեռուոր պատմութիւնից վե-

րակոչել իր ամբողջ ոյժը և ներարկել այն կա-
մաւորներին, որոնց յանձնել էր իր պաշտպա-
նութիւնը:

Եւ հիմա այդ գաւաղները, այդ հերոսներն
այստեղ են, կարգով շարւած, լուռ, ձիւնից ու
քամուց այրւած դէմքերով, ուժեղ ու ճկուն ուր-
ւագծով, գէնքը ձեռքներին. նրանք գեղեցիկ են
իրենց ցնցոտիներում, որովհետեւ կրում են քա-
ջութեան, մարտիկի եռանդի բոլոր հետքերը, և
այժմ հանգիստ սպասում են իրենց պետի դա-
լստեան:

Յանկարծ մի շշուկ անցաւ շարքերի միջից,
զինւորից զինւոր—«հրամանատարը, հրամանա-
տարը»:

Բացարձակ լուռութիւն տիրեց: Երեխաների
նման յուզւած այս կտրիճ ռազմիկները միայն
սրտի բաբախումն էր լսելի լինում, երբ մօ-
տեցաւ հրամանատարը, որ եկել էր հրաժեշտ
տալու զինւորներին: Նա մօտենալով, նախ քան
խօսելը, երկար կանգ առաւ և զլուրը հալեց՝
սքօղելով ներքին յուզումը. բայց յանկարծ խզե-
լով մեռելային լուռութիւնը, որ իշխում էր իր
շուրջը՝

— Տղէրք,— ասաց նա,— եկայ տխուր լուր
հաղորդելու ձեզ: Պէտք է բաժանենք իրարից: Մեզ
նախազգուշացրին, թէ այլեւ կարիք չունին ձեզ,
և թէ կարող ենք ցրել: Ես չեմ ուզում

այստեղ յիշատակել ձեր բոլոր քաջագործութիւնները պատերազմի երկու տարւայ ընթացքում: Մենք խօսքի մարդ չպէտք է լինենք, այլ գործի: Դուք ոչ մի դէպքում ի դերն չհանեցիք ձեր վրայ դրած յոյսերը, դուք բարձր պահեցիք մեր անունը, մեր համբաւը: Մեր պարտականութիւնն էր կուել, ազատել Տաճկաստանի մեր եղբայրներին, պաշտպանել մեր Հայրենիքը, — դուք կատարեցիք այդ, ազնւաբար տանելով ձեր գործը: Նրանք, որ այլևս կարիք չունին մեր աջակցութեան, ուրիշ պատճառներ պէտք է ունենան հրաժարուելու մեր համագործակցութիւնից: Թերևս կը գայ մի օր, երբ մենք բացատրութիւն կը պահանջենք այդ վարմունքի համար...

Լսեց: Նա դժւարանում էր խօսել, և նրա ձայնի սովորաբար հնչեղ շեշտը կարծես խեղդւած էր:

— Գնացէք, տղերք, — շարունակեց նա, — վերադարձէք ձեր տեղերը, ձեր օջախները, քանի որ կառավարութիւնն այլևս կարիք չունի ձեզ. ես չեմ կարող պահել ձեզ: Բայց մի քնէք, տղերք, պատրաստ եղէք իմ առաջին նշանին, որովհետև հեռու չէ այն ժամանակը, երբ Հայրենիքը դարձեալ պէտք կունենայ ձեզ, և այն ժամանակ դուք պատրաստ պէտք է լինէք զէնքի դիմելու, դարձեալ արիւն թափելու, որպէսզի հաւրաւոր լինի քանդակել Ազատութիւն բառը:

Անմոռանալի մի տեսարան պարզեց աչքիս առաջ: Այս ծանր մշուշի մէջ, որ իջնում էր Հայաստանի հողի վրայ, Մշոյ այս հիանալի դաշտում, քաջարի զինւորները, որ ոյժի մի հրգօր տպաւորութիւն էին թողնում, ազգային գոյներով դրօշակը պարզած՝ զօրանցք էին կատարում Եփրատի կազմած ժապաւենի շուրջը, որ փայլում էր մեղմիկ ու արծաթանման:

Սրանք Հայաստանի զաւակներից կազմւած խմբեր էին, բաղկացած միայն իրենց հայրենիքի հողի վրայ պատերազմի երկար ամիսներում կուլի սովոր և կոշտացած զինւորներից: Նրանցից իւրաքանչիւրն ընդունակ է ամենամեծ քաջութեան, ամենամեծ զոհաբերութեան և ամեն մէկն ապացուցել է իր՝ մարտիկի արիւթիւնն ու ազնւութեամբ համակւած հոգին:

Եւ երբ տեսայ վէս ու վճռական կերպարանքով այն խմբերի զօրանցքը, հառկացայ, որ Հայաստանը մեռած չէ, որ նա ապրում է, որ նրա երակներում դեռ հերոսական արիւն է հոսում...

Մի ազգ, որ այդպիսի զաւակներ ունի, չի մեռնի երբէք...

Վ Ե Ր Ջ

Յ Ա Ն Կ

Ե ր և ռ

1. Ճանապարհին	.	.	.	.	.	3
2. Մուշ	.	.	.	.	.	10
3. Յառաջ	.	.	.	.	.	21
4. Ղարլաղաճ	.	.	.	.	.	30
5. Հեռախոսութիւն	.	.	.	.	.	41
6. Սուրբ Յովհաննու վերելքը	.	.	.	.	.	54
7. Ընդհարում	.	.	.	.	.	62
8. Ալեքսանդրի մահը	.	.	.	.	.	70
9. Քրդական երաժշտութիւն	.	.	.	.	.	73
10. Կախը	.	.	.	.	.	78
11. Հայ կնոջ սիրտը	.	.	.	.	.	96
12. Հրաժեշտ	.	.	.	.	.	102

8 5 4

18 17 16

8	.	.	.	.	1. Կոնստանդնուպոլիս
10	.	.	.	.	2. Սուրբ
12	.	.	.	.	3. Բաղնիկ
14	.	.	.	.	4. Բաղնիկ
16	.	.	.	.	5. Կոնստանդնուպոլիս
18	.	.	.	.	6. Սուրբ Գեորգիոս Կոնստանդնուպոլիս
20	.	.	.	.	7. Կոնստանդնուպոլիս
22	.	.	.	.	8. Սուրբ Գեորգիոս Կոնստանդնուպոլիս
24	.	.	.	.	9. Կոնստանդնուպոլիս
26	.	.	.	.	10. Կոնստանդնուպոլիս
28	.	.	.	.	11. Կոնստանդնուպոլիս
30	.	.	.	.	12. Կոնստանդնուպոլիս

ԳԻՆՆ Է 60 ԿՈՊ.

7

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0352368

43143